

123
2

अथ

123
2

विवरणतत्त्वदीपनम् ।

Vivarana Tatra Deepanam .

$$\frac{123}{2}$$

$$\frac{123}{2}$$

+

200

अथ विमरणात्त्वदीयल मर

$$\frac{123}{2}$$

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ श्रीमद्वत्सलोद्भूतवोधशैलसुरदुर्गाभजे सततसंतापनिर्वापणविवक्षा॥ किमेतत्सूत्रं स्व
 त्वेन संप्रतिपादयति उतो पल्लवाणां नाथः कारणत्वस्य स्वरूपत्वा नुपपत्तेः नेतोपि स्वरूपादहिर्भूततयागमकस्योपल
 लवात्स्वरूपत्वस्यैवाच्यं न च तत्प्रतिपाद्यतद्वयसामंजस्यमित्याशं क्वाहजगदिति। आनेदात्मकब्रह्मणो मायावि
 नः कारणत्वप्रतिपादकत्वा दुभयपरत्वमस्येत्यर्थः। यामोरांतयद्वयुक्ते गमनस्य यथासाध्यत्वं सति पाठे नान्यस्य त
 द्दत्तापि प्रकृतिप्रत्ययाद्योरन्यतरस्य साध्यत्वमित्याशं क्वाहतेति। प्रतीयमानार्थस्य स्वतंत्रत्वाभावाद् विचार
 दत्तायातकर्तव्यतापरं भाष्यमित्यर्थः। अथ वा ज्ञानकर्तव्यतापरत्वस्यापि तत्वा कथं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थमि
 क्षानमित्याशं क्वाद्यपि क्षाभिप्रायेणोत्पाहृतेति न स एव विचारस्य प्रतिज्ञाननुसारित्वमाशंकते ननु ब्रह्मेति। प्र
 तिज्ञातं प्रतिपाद्यं न प्रतिज्ञातं ब्रह्मविचारस्य प्रतिज्ञातं स एव प्रतिपाद्य इत्यर्थः। किंतेषां मुखतोऽप्रतिज्ञातत्वमु
 च्यतेति विकल्पाद्यांगीकारेण द्वितीयं दृश्यं तत्राहति। लक्षणादिचारस्य प्रतिज्ञातत्वात् तस्य प्राथम्यमाह
 पतिननुपपन्नमिति। प्राथम्ये हेतुं शंकते फलभूतयेति विचाराधीनशक्तित्वमर्थवद्वाक्योत्थज्ञानाधीनविधानि
 वृत्तिमविशिष्टतया ब्रह्मस्वरूपस्य फलत्वमित्यर्थः। फलत्वमप्रयोजकमित्याह पूर्ववादीनसाधनेति। साधनाद्य

गम
 १

भावे साध्यानिष्पत्तेः साधनादेः प्राथम्यमित्यर्थः साध्यस्य साधनाधीनत्वमंगीकृत्य साधनादिविचारस्याफलत्वमि
त्यर्थतः प्राथम्यं दृश्यते तत्राहेति । साधनादेः साध्यसिद्धिहेतुत्वात् तस्यैव प्राथम्यं न साध्यस्येति शङ्काह ब्रह्म प्रमाण
मिति ब्रह्मसाधनमिति ब्रह्मज्ञानसाधनमित्यर्थः । ब्रह्मफलमिति ब्रह्मज्ञानफलमित्यर्थः । विशिष्टविचारप्रतिपत्ते
विशेषणब्रह्मप्रतिपत्ति सापेक्षत्वात् प्रथमं स्वरूपनिर्णय इत्यर्थः । स्वरूपनिर्णयस्यापि प्रमाणादिसापेक्षत्वमविशि
ष्टमित्याशङ्क्याह ब्रह्मस्वरूपेति । प्रमाणादिप्रतिपत्तेर्ब्रह्मप्रतिपत्ति सापेक्षत्वमत्र विशिष्टविचारस्वरूपप्रतिपत्त्याख्यनि
र्णयस्य न युक्त्यादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वमिति वेषम्यमित्यर्थः । स्वरूपविचारस्य प्राथम्ये हेतुं तत्र माह प्राधान्येनेति । प्र
माणादिविचाराणां साध्यत्वमन्यार्थं न तथा ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः । पूर्वोक्तसूत्रयोर्हत्याप्योक्त्यापकलक्षणाः संब
धस्तादहं तमिति । भगवत्पदप्रयोगस्यार्थमाह जिज्ञासोति । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्याम
विद्यां च स वाच्यो भगवानित्येष भगवत्पदार्थः । सूत्रस्य स्वरूपपरत्वमाक्षिपति नत्विति । इदमप्यलक्षणादित्यत्र
प्रतिपरिहारेण लक्ष्यलक्षणादोरविनाभाव इदमेवानेन लक्ष्यमित्यतिव्याप्तिपरिहारेण तियो जना प्रमाणयुक्त्यभावादि
ह इत्याह तत्राहेति । युक्तिवदेव प्रमाणमपिलक्षणे निर्णयोपयोगितस्तत्राह कस्मान्नोक्तमित्यत्राहापेशादिति । प्रमा

व. एतुत्तोरत्रसूत्रे उत्तरग्रंथवेपथ्यामित्याशंकाहात्रेति। वेदवाक्यानामन्यपरत्वबुदासेन ब्रह्मण्येव तात्पर्यं सम
 २१ न्वयार्थः। प्रत्यक्षादिविरोधाद्देतानां ब्रह्मण्यप्राप्ताण्यमिति शंकायां तद्विरोधनिराकरणमविरोधार्थः। वदुब्री
 हि द्विविधः तदुणसंविज्ञानोऽतदुणसंविज्ञानश्चेति तत्रायं तदुणसंविज्ञानं दुक्तं भाष्ये तस्यार्थमाह विशाखे
 ति। लंबकोणेदेवदत्त इत्यत्र देवदत्तैकदेशमिव विशेषणं कृत्वा देवदत्तो बोध्यते स तदुणसंविज्ञान इत्यर्थः। अतदु
 णसंविज्ञानवदुब्रीह्यनंगीकृतौ को हेतुरित्याशंको संतीकृतता तदुणेति। चित्रागावो यस्य स चित्रगुरित्युक्तेन
 चित्रगवांसमासार्थत्वं किंतु देवदत्तस्य तथाचात्र तदुणसंविज्ञानस्वीकरणे स्थितिर्भंगयोः समासार्थत्वं न जन्म
 न इत्यापद्ये ततश्चाचतन्मकारणमन्यदिति न जन्मस्य स्थितिर्भंगकारणं ब्रह्मसिद्धोदित्यर्थः। जन्मस्थितिर्भि
 भंगमित्येकवचनमात्रिपतिन चैवमपीति। तदुणसंविज्ञानस्वीकारेपीत्यर्थः। द्वेकयोर्द्विवचनैकवचन इति सूत्रा
 तद्वित्वविवक्षायां द्विवचनं एकत्वविवक्षायामेकवचनमिति न्यायविरोधादेकत्वं निर्देशानुपपत्तिरित्यर्थः। भिन्ने
 अपितरुषु संहतुपाधौ वनमित्येकवचनमप्यपदेशवदत्रापि समाहारोपाधावेकवचनं युक्तं तदुपाहारोपादेति। संह
 तिप्रधानत्वगमकमाहृतीयेति। न पुंसकलिंगनिर्देशादित्यर्थः। प्रपंचस्य कोनामादिरित्यत्र किमुत्पत्तिः प्रतिषि

धृते उत प्राथम्यं आद्ये प्रतिवचनस्याननु रूपत्वं द्वितीये त्वनुकोपालं भद्राशं कृतात्पर्यमाह जन्मादीनामिति। प्र
वैकालकोटिः प्रागभावः तद्वत्तत्त्वादिर्भवति प्रपञ्चस्य च पूर्वकालकोटि विहीनत्वाच्च तज्जन्मस्थितिभंगानामन्यतम
स्य प्राथम्यमिति टीकार्थः। जन्मनश्च आदित्वमिति च शब्दप्रयोगाद्देवंतरसमुच्चयार्थत्वं लक्ष्यते न च तथा तस्य
प्रागनिर्दिष्टत्वादिप्राशङ्कशंका व्यावृत्तिश्च शब्दार्थ इत्याह परिहरतीति। श्रोतो निर्देशः प्रतिनिर्देश इत्यर्थः। श्रुतौ
जन्मनश्च आदित्वनिर्देशोऽपि सूत्रे तस्यादित्वं कस्मादिप्राशङ्कं परिहरिष्यन्नाह माष्यमिति यतो वेत्यादिवाक्यार्थनि
रूपणायेदं सूत्रं प्रवृत्तं ततश्च श्रुतौ जन्मनश्च आदित्वस्य निर्दिष्टत्वात् सूत्रेऽपि तस्याभावित्वं अन्यथा क्रतिसूत्रयोरन
नु रूपतापातादिति टीकार्थः। जनि त्वास्थित्वा न शपतीति न नियंतुं शक्यमिति शाक्यः शङ्कते ननु सर्वमिति। वि
घुदादौ स्वसत्रालाभानंतरं विनाशदर्शनादत्रापि तथात्वमिति न जन्मस्थितिभंगानां क्रम इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञा
विरोधाच्चैषाशङ्का समुत्तिष्ठतीत्याह तत्राहेति। अस्मैति प्रकृतिप्रत्ययात्मकमेकं पदं तत्र प्रकृत्येव माप्रत्यक्षादि
सन्निधापितं जगन्निर्दिश्यत इत्युक्तं तद्विपक्षे न चिदंशदृश्येति। अयं च दृश्य इत्यादा विदंशदृश्ये पुरोवास्थितवस्तुमा
त्रविषयत्वदर्शनादिदमः सकलजगत्परा मर्शित्वमयुक्तमित्यर्थः। सर्वनाम्नः प्रसिद्धवस्तुमात्रपरा मर्शित्वं स्व

३ व-भावः अपवादे त्वन्यथात्वमित्याशये नाहात आहेति। असेत्यत्र प्रत्ययस्य संबंधोर्थ इत्युक्तं तदाक्षिपति ननु जन्मा
 दीनामिति। किं सतो जन्मादिसंबंध उता सतो नाघः जन्मनः प्राक्सत्वासंभवात् सतो नाशानुपपत्तेश्च नाप्यसतो
 जन्मनाशादिसंबंधः संभवी नृशृंगवत्रापि स्थितिसंबंधः। तस्य भेदादिनाऽनिरूपणादिति बोधार्थः। अथ निर्वच
 नीयत्वादस्मन्मते सर्वोपिसंबंधः संभवीत्याहुतदाहेति। त्वक्षणे निरूपणार्थं सूत्रमित्युक्तं जन्मादिकं लक्षणांत
 तकारणत्वं इति विकल्पाद्येपि निरूप्यमित्याहुतनुज्ञानमेति। किं ब्रह्मसंबंधिनो जन्मादेर्लक्षकत्वमुतो संबंधि
 न इति किंशब्दार्थः। असंबंधित्वे लक्षकत्वमेतानुपपत्तिरिति प्रेत्य संबंधपक्षे दृष्टयति न तावदिति। जगतो
 जन्मादेः स्वतो संभवात् कारणधीनत्वं वक्तव्यं ततश्च कारणत्वस्य लक्षणा ताश्रयणाज्जन्मादेर्लक्षणात्वनिरसन
 मिष्टमित्याह कारणेति कारणत्वस्यापि न लक्षणात्वं युक्तं तद्व्याह न द्विति। लक्षणां तर्गतमित्युपलक्षणा मित्यर्थः
 । न तावत्कारणत्वस्य लक्ष्यस्वरूपत्वं सप्रतियोगित्वात्रापि लक्षणां तर्गतत्वं ब्रह्मणो निर्द्वैतकत्वादिति काष्ठा राम
 सूच्यते। प्रतिबंधोत्तरं वक्तुं तामाह ननु गृहस्येति। अधिकरणत्वस्य किं स्वरूपत्वं उच्यते। उपलक्षणात्वमिति किंश
 दार्थः। आद्यमनूय दृष्टयति लक्ष्य इत्यादिना द्वितीयमनुवदति लक्षणेति। तुल्यमुत्तरमित्याह कारणत्वमिति॥

कारणत्वस्य लक्षणां तर्गतत्त्वमुपपादयति न हीति। क्रियावेशात्मकत्वं क्रियाश्रयत्वमित्यर्थः। कारणत्वस्य न
ब्रह्मलक्षणात्वं तस्य निर्द्वैतकत्वादित्युक्ते मुपसंहारव्याजेन निरस्यति तस्मादिति। आत्मनश्चाकाशः संभूत इत्या
दिना ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः। प्रकारान्तरेण लक्षणाभातिपत्तिननुनिमित्तेति। उपादानकारणस्य
निमित्तकारणाद्वेदेनावस्थानाद्ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थान्वयाभावप्रसंगादिति संवेधः। न केवलमुपादानकारणपृथ
क्काद्ब्रह्मशब्दार्थसंभवः किंतु कार्यस्यापि पृथग्भावादि साहज्यादिति। द्वितीयं ह्यस्यति नापीति। निमित्तकारणस्य
पृथग्भावेऽपि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादित्युपपादापदेशसंभव इत्याशंकाहोपादानेति। पक्षद्वयेऽपि साधारणं ह्य
एमाह सत्यं ज्ञानमिति। निमित्तत्वेऽनंतमित्यनुपपन्नं स्यादुपादानस्य पृथग्भावत्वात् तत्तथा केवललोपादानेऽप्यनं
ततानुपपत्तिरुक्त्या निमित्तस्य पृथग्भावात् तत्तथा ज्ञानमिति चानुपपन्नमुपादानस्याचेतनत्वादित्यर्थः। तृती
यं ह्यस्यति नापीति। उभयकारणत्वस्योपलक्षणात्तथा प्रमाणत्वात् तत्र प्रमाणभावो न दोषायेत्याशंकाह प्रमा
णांतरेति। प्रमाणान्तराधिगतं गंधवत्वादिकं पृथिव्यादिकं लक्षयति अन्यथा श्रया सिद्धेरित्यर्थः। तर्हि सिद्धमे
वलक्षणा मस्त्वित्याशंका किमु मनुमानतः सिद्धमुतागमाच्चाद्य इत्याह न तावदिति। वृत्तादौ निमित्तोपादानयोर्मे

३५
४

दोपलंभात्सपक्षभावात् इत्याह दृष्टं त इति। किं भूतमौतिकपक्षीकारेणाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साध्यत्वे उत भूतमात्रं
पक्षीकृत्यनाद्य इत्याह महाभूत इति। निमित्तोपादानदेवग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नैतन्मनुमानमुदेतीत्यर्थः। किं
चाभिन्ननिमित्तोपादानस्याप्राप्तापि कल्पान्निदनुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनं इत्याह न तदिति। न द्वितीय इत्याह भू
तेति भूतपंचकस्य कार्यत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं नानुमेयं भौतिकेषु व्यभिचारादित्यर्थः। नाप्यागमात्तस्मि
द्धिः उभये कारणत्वसंपादकागमानुपलब्धेरिति दृष्टव्यं। वीकायामुपादानमात्रमुपलक्षणमिति प्रतिभाती
त्याशं त्याह निमित्तस्यापीति। नान्यनिवंधनेति अन्यनिवंधनाच्चेत्यर्थः। पंचम्या उपादानार्थत्वे। न निमित्तार्थ
त्वं निमित्तार्थत्वे। नोपादानार्थत्वमित्याशं क्वाह भयत्रेति। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे प्रकृतौ। हे ताविति
निमित्तेन पंचम्या विधानं कल्पत इत्यर्थः। एकस्य निमित्तोपादानत्वमप्रसिद्धमिति न लक्षणमित्युक्तं निरस्य
तिभूतेति। सदस्त्वनुगममात्रेण कथमेक प्रकृतिकत्वमनुमीयते जीवादौ व्यभिचारादित्याशं क्वाह तथाहीति
। महाभूतानि स्थानुगतोपादानानि। भावत्वे साति विकारत्वात् घटादिवदिति विवाहितं। प्रध्वंसव्यावृत्त्यर्थमा
वत्वे सतीत्युक्तं आत्मव्यावृत्त्यर्थं विकारत्वादिति। विकारत्वेऽप्युपादयितुं विविधेऽसुक्तं। विविधत्वं विभक्तत्वं इत्यर्थः।

राम
४

किं च तदनुगतमुपादानमिति वीक्षायां स नूद्यतः स नूद्यत इति सदनुक्ततया च दौदेः प्रतीयमानत्वात् सदनुगतमुपादान
मित्यभिप्रायेण सदस्त्वप्रकृतिकानीत्युक्तमाचार्येणेति द्रष्टव्यं। सत्त्वद्रव्यत्वादीनामप्यनुगतानां तत्रोपलब्धमात्रमत्रोपा
दानमिति न ज्ञायते तदर्थमाह द्रव्यत्वादीति। द्रव्यत्वादय एवामेदा द्रव्यत्वाद्यमेदाः नमिद्यत्तदप्यमेदाः अनुवृत्तत्वादित्य
र्थः॥ द्रव्यत्वावांतरजातिः पृथिवीत्वादिरादिशब्दार्थः। द्रव्यत्वादीनामपि विभक्तत्वात् समानाधिकृतत्वोपलब्धमात्रमप्युक्त
गनुगतिरुच्यते किंतु तदध्यस्ततयेत्यर्थः। सत्ता सामान्यस्यापि व्यवहारित्वादनुपादानत्वमिति शंकां निरस्यति सदस्त्व
ति। सत्त्वे न न पराभिमतं सामान्यं विवक्षितं किंतु सत्त्वं संतो गुणाः संतिकर्माणि सत्त्वं सत्त्वविशेषाः संतः सत्स
मवाय इत्यादिरूपेण सर्वत्र प्रथमानः सत्त्वार्थः तच्चोपादानमित्यर्थः। भौतिकानां भूतोपादानताया अनुभव
सिद्धत्वात् सदस्त्वसर्वत्र प्रकृतिरितिकथमुक्तमिषा शंका भूतानां सदुपादानतया सदात्मकत्वाद्भौतिकानाम
पि सत्त्वप्रकृतित्वमसत्त्वमित्याह भौतिकानामिति। व्यावृत्तस्य कारणत्वकल्पनायां गौरवमितरत्रत्वाच्च वमतो
प्येकमेवोपादानमित्याहा तदिति। भवत्वेकस्य सकलोपादानत्वं तथापि कथमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तत्राह
तस्येति। प्रेक्षा पूर्वकारणमस्येति प्रेक्षा पूर्वतरेव जनितं वेति प्रेक्षा पूर्वजनितं। जनितपदं तु स्पष्टीकरणार्थं। प्रेक्षा

त्व ५ सर्वत्वमसिद्धमिति शंकां निकर्तुं कार्यत्वादित्युक्तं। वटादिषु व्यभिचारमाशंकाह न चेति। मृदो घवस्थ चैतन्यस्योपा
 ५ दानत्वाकुलालाघवस्थ चैतन्यस्य निमित्तत्वात्तयोश्चैकान्न व्यभिचार इत्यर्थः। सुखाद्युत्पत्तावात्मोपादानम
 दृष्टादिनिमित्तं ततश्च साध्यविकलोद्घात इति शंकेते अदृष्टादीति। अदृष्टादित्वज्ञाननिमित्तस्यात्मलक्षणो
 पादानाद्देह इत्यक्षरार्थः। साध्यशब्दार्थानभिज्ञो नवानित्याह नोपादानेति अभिज्ञोपादानाधिष्ठातृत्वस्य
 साध्यत्वात्तसाध्यवैकल्यमित्यर्थः। अनुमानस्य निरवघातासाधनफलमाह तस्मादिति। न केवलमनुमा
 नादुभयकारणत्वसिद्धिः किं नुश्रुतितोपीत्याह सृष्टीति। तदात्मानं स्वयमकुरुत वदुःखां प्रजायेयेत्यादि
 वाक्यादुपादानत्वं तदेक्षतेतीक्ष्णपूर्वकसृष्टत्वात्तदधिष्ठातृत्वं च लक्ष्यते इत्येकस्योभयकारणत्वं
 सिद्धमित्यर्थः। परिणामिनः क्षीरादेरचेतनत्वदर्शनादुपादानस्याधिष्ठातृत्वं विरुद्धमित्येकदेशिमतमुत्था
 पयत्यत्रेति। ब्रह्मणः परिणामित्वस्येवासिद्धेर्न विरोध इत्याह तैरिति। प्रमाणाभावाच्च परिणामित्वमित्यर्थः
 प्रमाणाभावो सिद्ध इति शंकेते सृष्टीति। किंतु मुखतः परिणामप्रतिपत्तिः उतानुपपत्त्येति विकल्पाद्यं
 प्रत्याहनतत्रेति। द्वितीयमनुवदतिसत्यत इति। विवर्तव्याहृत्यर्थसत्यत इति विशेषणं। तदात्मानं स्वयमकु

रुतसञ्चयश्चामवदित्पाद्याः शृत्यो ब्रह्मणो वस्तुतो जगदापत्तिकथयंतीत्यर्थः। उदाहृतश्रुतिषु ब्रह्मणो म
थाभावमात्रं प्रतीयते न वस्तुतो न्यथाभावमात्रं च विवर्तपक्षेऽपि संगच्छत इत्याह न तास्विति। अथ व एवमप्र
योजकमिति शङ्कते त्व इति। वेदां तास्ता वत्प्रमाणत्वं च सम्पगनुभवसाधनत्वं ततश्च वेदांतागम्यस्येति स्थाभू
तत्वमाश्रयणीयं इतरथा तेषां अप्रामाण्यापातादित्यर्थः। दूषयति किमिदमिति। तथाभूतत्वं नाम किं सत्यं
त्वमाहोस्वोपाधौ नास्ति ताविरोधित्वमिति किं शब्दार्थः। आद्यमनुवदति सत्यत्वमिति। प्रमाणगम्यत्वस्य सत्यत्व
व्यभिचारित्वान्नैव मित्याह न मिथ्येति। विशिष्टार्थ इति मिथ्यात्वविशिष्टरुत इत्यर्थः। इतोऽपि न प्रमाणगम्य
त्वं सत्यत्वमित्याह स्वप्नेति। अथ रथा नुरथयोगात्पथः सृजत इति स्वाप्रदृष्टेः श्रोतत्वेऽपि सत्यत्वाभावात् इत्यर्थः
द्वितीयमनुवदति स्वोपाधाविति स्वोपाधौ स्वाधिष्ठान इति यावत्। सृष्टेर्मायाविलासत्वेऽप्येवं विधसत्यत्वसंभवा
त्परिणामसिद्धिरित्याह माये तिसाम्यमेवाह सृष्टेरिति इतोऽपि न स्वोपाधौ नास्ति ताविरोधित्वं सत्यत्वमित्याह
सर्व इति स्फटिकादिगनरूपिमादयोऽप्यलक्तकाद्युपाधौ नास्ति ताविरोधितया सत्याः स्वयं स्युरित्यर्थः। स्वाश्रयोपा
धाविति स्वाश्रये स्फटिकादिलक्षणे धर्मिणि सति जपाकुसुमत्वज्ञानोपाधौ सतीत्यर्थः। नेति नेत्यादिना

त्वप
६

ब्रह्मणि निषिद्धायाः सृष्टेः कथं तत्र नाभवेति ताविरोधित्वमित्याशङ्क्याह सृष्टिरपीति ब्रह्मणो यादृशं सत्त्वं
प्रतिभासविरोधान्न स्वतन्त्रपनिषेधो युक्त इत्यर्थः। निषेधश्च ते स्तर्हि का गतिरित्याह किंत्विति ब्रह्मणो यादृशं स
त्त्वं तादृशं सत्त्वाभावो विषय इत्याह परमार्थेति। सृष्टेः सत्त्वत्वाभावे असद्विषयत्वेन सृष्टिभूतेरप्रामाण्याप
त्तिरिति शङ्कते ननु मिथ्येति। अत्र जतं रजततया यद्वोधपतितदप्रामाण्यं न सद्वतवोधीति प्रसिद्धं तथा च क
तिः सत्त्वं सृष्टिमसत्त्वतया बोधयं त्यप्रमाणं स्यात् न त्वसत्त्वं तथा बोधयंतीत्याशङ्क्याह प्रमाणेति। अन
भिज्ञत्वं स्पष्टयति प्रमाणमिति फलितं दर्शयति न चेति। सदसत्त्वे विना प्रतीतिरेवानुपपन्नेत्याशङ्क्याह यथे
ति। यदि द्वटपदे नैव तदस्त्वित्वं बोध्यते तर्हि द्वटोस्तीति पौनरुक्त्यं कस्य तदयदि द्वटपदं नास्ति तामेव ब्रूयात्
दा द्वटोस्तीति ब्रूयात्। द्वटो नास्तीति पौनरुक्त्यं चा तथा च कीर्तितं कीर्तिना द्वटोस्तीति न वक्तव्यं सन्नेवा हि द्वटो
यतः। नास्तीति च न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः तथा च द्वट इति साधारणकारप्रतिपत्तिवत् सृष्टेरपि तथा
प्रतिपत्तिको निवारयेदित्यर्थः। प्रमाणगम्यत्वं न सत्त्वत्वप्रयोजकं स्वप्नसृष्टौ व्यभिचारदिसुक्तमसुक्तं
तस्या अपि प्रमाणगम्यतया सत्त्वत्वादिति मन्वानं प्रत्याह न हीति। अथ रथानुरथयोगानुरूपतः सृजत इ

राम
६

तिसृष्टेः श्रवणेऽपि न सत्यत्वं न तत्र रथा इत्यादिवाक्यात्प्रत्यक्षाच्च वाधादित्यर्थः। स्वाप्नदृष्टिश्च कृतेः स्वयं ज्योतिष्परत्वा
न्न सत्यतायां प्रामाण्यमिति शङ्कता तस्य वैधुर्यमत्रापि सममिति याह प्रयोजनेति। न केवलं सृष्टेः फलं राहित्यं किं
त्वनर्थोपीत्याह नर्थेति। प्रपञ्चसृष्ट्यभावे कर्मकांडस्य प्रत्याक्षदेष्टु प्रामाण्यं न स्यात् न दस्ति च तत्प्रामाण्यमिति सृ
ष्टेः सत्यत्वमिति शङ्काह नचेति। मीमांसकमता वष्टमेन प्रामाण्यं समर्थयते जगदिति। जगदुत्पत्त्यादेः क्रत्यादि
प्रसिद्धत्वाच्चित्यत्वमयुक्तं तथा प्रत्यक्षादि प्रामाण्यानुपपत्त्या सृष्टिश्च कृतेः सृष्टिपरत्वमिति शङ्काह सृष्टी तिसृ
ष्टिश्च कृतायः सृष्ट्यवगमः तं विनापि सृष्टेः सिद्धत्वात् न तत्र शङ्काह स्य प्रामाण्यमिति शङ्कः। सृष्टेरन्यतः सिद्धत्वाद्यथा
नशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं तद्वदमेदस्यापीति शङ्कते अमेदस्यापीति। प्रमेयत्वमादिशद्वाच्यः सोपहा समुत्तरमाह केय
मिति। व्याकुलातामेवाहनहीति। अध्ययनविष्णुपात्रतया सृष्टिश्च कृतेरनर्थका संभवात्परमार्थविषयत्वं वक्त
व्यमिति। ह किं तर्हीति परमार्थप्रपञ्चविषयत्वं विनापि सृष्टिश्च कृतेः साफल्यमिति याह प्रत्यक्षादीति। सृष्टिश्च कृतेरहि
तीयसिद्धिः प्रयोजनमिति संवेधः। अद्वैतकृत्यैव तत्सिद्धेः किं सृष्टिश्च कृत्येता शङ्काह प्रमाणांतरेति। सृष्टिश्च कृतेर्वि
रोधनिरासद्वारा तत्प्रयोजनत्वमितरस्य बुसाक्षादित्यर्थः। विरोधशङ्कायां तन्निरासः सैव कथमिति याह प्रत्यक्षादी

७ त्वप ति। कथं तर्हि विरोध निरासस्तत्राह मिथ्यात्वेति मिथ्यात्वापादनं वाक्यमिदं तत्राह ब्रह्मण्येवेति। यतो वेत्यादिना वाक्येन
 जगदुत्पत्तिविनाशानां ब्रह्म तत्र त्वं तावत्प्रतीयते तथा मृद्वति रेकेण ब्रह्म सत्त्ववत् ब्रह्मव्यतिरेकेण न जगत्स्यान्न च त
 त्रापि तस्यात्कूटस्थसंगस्वरूपविरोधात् ततश्च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वाज्जगतो मिथ्यात्वमित्यर्थः। अ
 द्वितीयसिद्धिस्तत्र योजनमित्यत्र किं गमकं तत्राह तेनेति। उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया सृष्टिः कृतेरद्वैतश्च
 त्येकवाक्यात् तत्फलमेव फलमित्यर्थः। अवलोक्य कवाक्यत्वं परमार्थविषयत्वं च तत्राह न्यथेति। परमार्थविषय
 त्वेऽद्वैतप्रमित्यनुपपत्तेर्मिथ्याविषयत्वमित्यर्थः। सृष्टेराभासत्वे सति रजताभासवत्तद्विषयत्वेऽस्तु त्वज्ञानस्या
 प्रामाण्यमिति शङ्कते सृष्टीति किमसुरव्यमात्रमाभासत्वमुत मिथ्यात्वं नाद्यत्पाहनसंशयेति। नापि द्वितीयः स
 प्रसंज्ञातकामिनीदर्शनवत्प्रामाण्यसंभवादित्यर्थः। प्रपञ्चस्यासत्यत्वे सच त्वच्चेति सद्भाववचनमिदं सर्वमसृज
 तेति सृष्टिवचनं चानुपपन्नं स्यादित्याशङ्कतयोरन्यथा सिद्धिमाह देवदत्त इति सृष्टिः कृतौ सत्यशब्दाश्रवणव
 न्मिथ्याशब्दस्याश्रवणान्न मिथ्यात्वमपीति शङ्कते कुतः पुनरिति। अतएव पर्यालोचनया प्रपञ्चमिथ्यात्वप्र
 तिपत्तेः सृष्टिः कृतिरसत्यविषया भवसीत्यत इत्याह नासदिति। कारणस्य मिथ्यात्वेऽपि जगति किमायातमित्यत्र ७

हृतदात्मकत्वादिति। कारणत्वेन निर्दिष्टतमसो ज्ञाननिवर्त्त्या विद्यासामानाधिकरण्यदपि मिथ्यात्वमिथा हृतमइ
ति। तमो मोहादि शब्दै रविद्याऽस्मितारागद्वेषामिथ्याभिनिवेशाः क्लेशाः संगृह्यते। तमसः कारणत्वं क्वचित् क्वचिद
विद्यादेरितिकारणवैलक्षण्यमिथाशङ्का हृतमो विद्येति। मिथ्यात्वे प्रमाणसद्भावात्सत्यत्वे तदभावात्परिणामसि
द्धिरित्युपसंहरतितदेवमिति। न केवलं मिथ्यात्वे श्रुतिः प्रमाणं किंतु प्रत्यक्षं चेत्ता हृतत्वावेति। अस्यार्थ एवोपाधिरस्यार्थो
पाधिसिद्धिस्तस्यार्थः। प्रतिपन्नापाधौ निषेधत्वं मिथ्यात्वं तच्च दृष्टव्यस्तिसत्त्वोपाधौ प्रतिपन्नस्य तस्मिन्निषेधादिदमि
प्रतिपन्नरजतस्य तत्र निषेधवदित्यर्थः। एकदेशकालसंसर्गितया प्रतिपन्नस्य दृष्टस्य देशकालांतरसंसर्गो निषिध्य
ते जस्वरूपमिथाशङ्का हृतदेशकालयोरिति। देशो नास्तिकालो नास्तीत्ययं प्रतिषेधः किं देशकालाद्युपाधौ अस्य
र्थोपाधौ वा नाधः देशाद्यंतराभावात् न च तत्राप्युपाधिविशिष्टतया भेदसंभव इत्यपिशङ्कां उपाधिनिषेधेऽप्यस्य
न्यायस्य साम्यात् उपाध्यांतरकल्पनायां चानवस्थास्यादित्यर्थः। निरुपाधिकनिषेधादिति देशाद्यनुपहितास्य
र्थे निषेधादित्यर्थः। द्वितीये देशादेर्मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः। रजतनिषेधोत्तरकालमिदं युक्तिरितीदमः प्रतिपत्ति
रिदमिनिषेधो युक्तः न च तथा च दृष्टनिषेधोत्तरकालमस्यार्थोपाधिरिति सोऽपि निषेध इत्याशङ्का हास्यार्थस्येति

तत्त्व
 निषेधाभावे हेतुमाहानुयायिन इति। भवत्वस्यार्थे निषेधस्तथापि कथं ब्रह्मणि निषेधस्तत्राहात इति। तवे
 वोपाधीयेषां ते तदुपाधयः। ते च ब्रह्म इति तदुपाधिवृत्तास्तेषामित्यर्थः। उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति एवमिति
 अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् कथं प्रत्यक्षत्वं इत्याशंक्य धर्मिणः प्रत्यक्षतया तद्विशेषणत्वेनाभावोपि
 प्रत्यक्ष इति तार्किकमतमनुसृत्याहान्याभावेऽपि। सर्वे विकारा इति विमता इत्यर्थः। परिकल्पिता इत्युक्ते शून्यवा
 दिनः सिद्धसाध्यता तदर्थं वस्तुनी सुक्तं। व्यावृत्तज्ञानेषु विषयस्य कल्पितत्वांगीकाराद्वैदं प्रत्याह एकस्मि
 न्नि। एतावत्सुक्ते एकस्मिन्कस्मिन्श्चित्परिकल्पिततया सति परिकल्पितत्वासिद्धिस्तदर्थं स्वानुसृत इति प्रत्येकं
 मेकस्वभावा नुविद्धत्वादिभक्तत्वाच्चैव तद्वयं। वनस्वभावा नुविद्धतरुव्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमिति विशेषणं नहि प्रत्ये
 कं तरुषु वनामिति मतिः किंतु मीलितेष्वेवेत्यर्थः। विभक्तत्वं च धर्मसत्तासमानसत्ताकमेदवत्वमित्यर्थः। चंद्रमे
 दवदिति वंदुविशेषवदित्यर्थः। तत्रैव हेतुं तरमाह जडत्वादिति। भेदिमिथ्यात्वमभिधाग्रमेदमिथ्यात्वे हेतुमाह राम
 भेदत्वादिति। हेतुं तरमाह प्रतिपत्तेति। विमतं मिथ्या प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिषिध्यमानत्वाद्देहात्मवत्। असिद्धिं
 निरस्यत्यस्य लेति। अहं मनुष्य इत्यहं प्रत्ययात्वं च ने प्रतिपन्नस्य देहात्मभावस्य नाहं मनुष्य इति तत्रैव निषेध
 राम
 ८

धातनसाधनवैकल्यमित्यर्थः। अनुमानांतरमाह विरोधीति। विमतंसदसद्विलक्षणं विवर्तत्वात्माया व्याघ्रादिभावव
त्तदिति विवक्षितं हेतुस्वरूपं च विरोधीत्यनेन ग्रंथेन विवृतमित्यर्थः। प्रत्ययागीकारवादिनां प्रत्यनुमानांतरमाह प्रत्यये
ति। स्वीपाधौ शून्यत्वं समर्थयते प्रत्ययावस्थायामिति। अत्र च कार्यमात्रं धर्मि अन्यथा अन्यतरासिद्धिप्रसंगात् कथं
तर्हि काले निषेध इत्याशं क्वाह सह कालेनेति। अविद्यावस्थायां कालसत्त्वेऽपि तन्निवृत्तौ निवृत्तिरित्यर्थः। अर्थपत्तिप्र
माणयति अर्थपत्तिरपीति अर्थपत्तिरपि मिथ्यात्वे प्रमाणमित्यनुषंगः। तामेवाह प्रपंचेति। मिथ्यात्वमंतरेणानु
पपन्नो जन्मविनाशो मिथ्यात्वं गमयत इत्यर्थः। अन्यथोपपत्तिरित्यस्य मिथ्येति। प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्ति
भिः प्रपंचो मिथ्येत्युक्तं तत्र ज्ञानत्वाविशेषात् प्रपंचज्ञानवद्भूतज्ञानस्य मिथ्यात्वमापतेदित्याशं क्वाहनचेति। किंतु
स्य स्वरूपमिथ्यात्वं साध्यते उत विषयमिथ्यात्वमाद्येऽप्यागंतुकज्ञानं धर्मुना नागंतुकं आद्यस्वंगीकृत्य तदित्यभि
प्रेत्यपरिशिष्टपक्षद्वयं प्रतिक्षिपति तत्सत्यमिति तद्भूतसत्यमवितथस्वरूपं। आत्मान्यत्वात् तद्वदिति वद्वैतस्य शं
कां निरस्पतिं सञ्जातेति। अस्थूलादिवाक्येन प्रपंचो निषिध्यत इत्युक्तं मयुक्तं तस्य स्थूलादिव्यतिरेकप्रतिपादन
परत्वादित्याशं क्वाहनचेति। किमात्यंतिका न्यत्वं प्रतिपाद्यते उत कथं विदिति विकल्पाद्यं प्रत्याह कार्येति। द्वितीयं

तत्त्व- प्रत्याहययेति एवंविधोपि प्रतिषेधः क्वचिदुपपत्त्याशङ्काह तद्याचेति तर्ककुशलेनैके नोत्प्रेक्षितमप्यपरेणाभा
 ८ सीक्रियते ततश्च मिथ्यात्वानुमानस्याप्रामाण्यमिति शङ्कते तर्कं किं तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वं मुतर्कविशेष
 स्य तत्र द्वितीयांगीकारेण दूषयति न विचारेति। न तर्कं दर्शयितुं विचारशास्त्रं प्रवृत्तं किंतु परोत्प्रेक्षिततर्कीणां अ
 द्वैतश्रुतिविरोधादामासत्वघोटनायेति शङ्कते शब्देति। तर्कमंतरेण श्रुत्यर्थव्यवस्थासंभवात् तर्कपि वक्तव्य
 इत्याह तर्हीति। सदसत्त्वे एकस्य विरुद्धे इत्याशङ्काह श्रुत्यर्थस्येति। श्रौतेर्ये विरोधशङ्काया एवानुदयादित्य
 र्थः। सदसत्त्वप्रसंजनमिष्टमिति शङ्कते सर्वेति। अस्मिन् पक्षे विरोधनिराकरणं निष्फलं स्यादित्याह न ब्रह्म
 एतितर्कमंतरेण पार्थसिद्धांगीकारे ब्रह्मण आत्यंतिकासत्वं प्रसज्येतेत्याह तत एवेति। प्रकृतमुपसंहर
 तितस्मादिति। विवर्त एवेति सिद्धमित्यन्वयः। इति पदपरामृष्टं हेतुमाह प्रत्यक्षेति। ब्रह्मणः कूटस्थत्वादपि न
 तात्त्विकपरिणामसिद्धिरित्याह प्रशांतत्वादिति। फलविधुरत्वादपि न तस्य सत्यत्वं प्रतिपाद्यमित्युक्तं स्मारयति
 निष्प्रयोजनेति विवर्तशब्दे न विवर्तविषयत्वं विवक्षितमिति दृष्टव्यं स्वरूपलक्षणं कथयितुमस्य जगत् इत्यादि
 भाषामित्युक्तं तदनुपपन्नं उक्तस्यैव लक्षणास्पतत्र प्रतिपत्तेरित्याशङ्काह लक्षणा मित्येति। जगत्कारणत्वस्य लक्ष

राम
 ८

एत्वासंभवात्तदनुवादोव्यर्थ इति शङ्कते न चिति। किमेतत्स्वरूपलक्षणमुतोपलक्षणमिति विकल्पाद्यं दूषयति न ता
वदिति। प्रपञ्चोपाधित्वादिति प्रपञ्चसापेक्षत्वादित्यर्थः। भवतु कारणत्वस्य सापेक्षत्वं तथापि कथं न विशेषलक्षणत्वं
तत्राह निरुपाधीति। तदस्यालक्षणस्य सत्यत्वे लक्षकत्वानुपपत्तिः। लक्षणलक्षणयोः परस्परव्याघाताल्लक्षणस्यासत्यत्वे
वाप्यादिव द्रुमकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु तस्माज्जगज्जन्मादिकारणत्वमुपलक्षणमित्यत्रोपलक्षणमित्युक्तत्वादि
कल्पतद्दूषणानुपपत्तिरिति चेन्मैवं उपलक्षणपक्षस्यापि सावधत्वं दर्शयितुं पुनर्विकल्पादेः संभवादिति दृष्टव्यं कार
णत्वस्य सत्यत्वे असत्यत्वे चोपलक्षणतानुपपत्तिरित्यत्राहं। तत्राहोपलक्षणत्वे चेति। विरोध इत्यत्रासत्यत्वादित्यनु
षंगः। असत्यत्वे कारणत्वस्य लक्षकत्वं न संभवति असत्यलक्षकत्वादृष्टेरिति शङ्कां निरस्पति यदुक्तमिति। यदुक्तमि
त्यभादित्यत्र पुरोवर्तिद्रव्यस्वरूपतया भावमेव सत्यं शुक्ललक्षणं न रजतत्वमित्याशङ्क्या हासाधारणेति। न च संवंधः
सत्यत्वे चेत्सुभयमपि प्रयोजकमिति शङ्कं संवंधे सति सत्यत्वाभावापराधेनालक्षकत्वादृष्टेः। तानं लक्षकमित्येतच्च
निरूपणीयं तानमात्रं लक्षतमुतार्थविशेषितं नाद्यः अतिप्रसक्तेः द्वितीये मिथ्याभूतस्य लक्षकत्वसिद्धिरित्यर्थः।
अचेतनकर्तृकत्वव्यासे धार्थ्यनामरूपाभ्यां व्याहृतस्येत्सुक्तं भाष्यकृतं तस्यायमर्थः। अहं इत्यादिव्याक्रियायां नामरूप

तत्त्व ५ गभर्विकल्पपूर्विकायादृष्टत्वाज्जगद्धाक्रियायामपि तथ्यात्वं कल्प्यत इति चेत्तनभावकर्तृकत्वमास्थेयमिति। नामरूपाभ्या
 १० मिति विशेषणं परकीयप्रक्रिया निरासार्थमित्युक्तं कासौ परकीयप्रक्रियेति शंकायामाह कार्यप्रपञ्चमिति। नामरूपक
 र्मात्मकमित्यत्र नामरूपशब्दाभ्यां शब्दार्थे कथ्येते। तयोः संबंधः कर्मशब्दार्थः। गुणवद्भूतं। सामान्यवानचलना
 त्मकः समवायिकारणताविधुरोगुणः। संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म। नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमि
 तित्वत्वारितत्वा निवार्तिककारीयाणां। कार्यमहदादि। कारणं ईश्वरः योगः समाधिः। विधिश्चिषवणस्त्रानादिः। दुः
 खं तो मोक्षः। नित्येद्देवद्वये धेववर्तत एव ये तं त्यागि शेषाः। नित्यः संबंधः समवायः जीवश्चेतनः। अजीवश्चेतनः
 परमात्मादि। ज्ञानोत्पादनद्वारा पुरुषविषये आस्रवयतीतीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियप्रवृत्तिः। संवृणोतीति शम
 दमलक्षणप्रवृत्तिः संवरः। नितरां तरयति कल्मषमिति तप्तशिलारोहणादि निर्जरः। बंधः कर्ममोक्षः सततोर्ध्वग
 मनः। पारतंत्र्यं समवायः। प्रमासाधनं प्रमाणं। प्रमाविषयः प्रमेयं। अनवधारणं ज्ञानं संशयः। उद्देश्यं प्रयोज
 नं। व्याप्तिवेदनस्थानं दृष्टांतः। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमः सिद्धांतः। अवयवाः प्रतिज्ञादयः। व्याप्तिवलादनिष्टप्रसं
 जकस्तर्कः। तर्कपूर्वकस्तत्वावधारणसाधो निर्णयः। वीतरागकथावादः। प्रत्येकसाधनवती विजिगीषुकथातत्त्वः।

स्वपक्षस्थापनविधुराविजिगीषुकथावितंश। अहेतवो हेतुवदवमासमानाः हेत्वा मासाः। विपरीतार्थकल्पनोपपत्त्या
वचनविघातकः कृत्स्नः। स्ववाचातकमुत्तरं जातिः। कथकाशक्तिसूचकं निग्रहस्थानं। ज्ञानेन्द्रियत्वकृत्स्ननीसिका
जिह्वाश्रोत्रलक्षणं। कर्मेन्द्रियं वाक्पाणिपादपायूपस्थार्यं। तन्मात्राशब्देन शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः कथ्यन्ते। महाभू
तानिष्टथिव्यादीनि। महत्प्रकृतेराद्यं कर्म। अव्यक्तं प्रकृतिः। पुरुषात्मा कस्तर्हि प्रामाणिकः पक्षइत्याह कस्तर्हि ति।
तं नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुत्यनुसारित्वा तं नामरूपात्मकं तत्त्वमित्याह तदा हेति कर्मशब्दाभिधेयस्य शब्दार्थ
संबन्धस्य संबन्धं तर्मावमंगीकृत्य नामरूपाभ्यामित्युक्तं। उक्तं घमानस्याभिधेयत्वाद्वा त्मनोऽपि मंगीकृत्य नामा
त्मना उत्पत्तिमाक्षिपति। यद्यपीति। तृतीयार्थमाहेत्यंभूमिति। अथ वेत्यंभूतमिति दृश्यमित्यर्थः। नामात्मनोऽप्य
तौ प्रमाणाभावादिति दृष्टव्यं। आधुनिकस्य कार्यस्य स्वनामगर्भविकल्पव्याकृतिपूर्वकत्वेऽप्याद्ये कार्ये कथं तत्सिध्य
तीत्याशङ्क्या हायमर्थ इति। विकल्पितमिति विशेषितमित्यर्थः। कारणत्वं तदस्थलक्षणे मित्यंगीकृत्य स्वरूपपक्षमा
क्षिपति नञिति। किं सर्वशक्तित्वं स्वरूपलक्षणं उत सर्वज्ञत्वं अथ वोऽसुभयत्वं इति किं शब्दार्थः। स्वरूपलक्षणापेक्षा
यां तज्ज्ञेज्ञासास्यात्सैव कुत इत्याशङ्क्या ह न चेति। तर्हि रूपलक्षणमेव स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्या ह न च यत्रेति॥

तत्त्व ५ चंद्रस्वरूपप्रतिपत्त्यभावे उपलक्षणे वापि तत्प्रतिपत्त्यदर्शनादित्यर्थः। एवं प्रश्नप्राप्तिमभिधाया घं हृषयति न ताव
 ११ दिति। द्वितीयमुत्थाप्य हृषयति सर्वज्ञत्वमिति। सर्वोपाधिकत्वादिति सर्वोपेक्षार्थत्वात् सार्वज्ञस्येत्यर्थः। तृतीयोपे
 तेनापास्तः। इतोपि न सार्वज्ञस्वरूपलक्षणमित्याह कथंचेति। किं घट्टिः प्रमाणैः सर्वज्ञानातीति सर्वज्ञ उत प्रत्यक्षे
 एनाद्यदित्याह न तावदिति किं युगत्प्रत्यक्षादिना ज्ञानाति उत क्रमेण ज्ञानाति नाद्यदित्याह तेषामिति। अचिंत्य
 ३५ महिम्नीश्वरे प्रत्यक्षादीनां युगत्प्रवृत्तिमाशङ्क्याह सर्वस्येति। कमपक्षं हृषयति सत्त्वपीति। किंचित्प्रत्यक्षेण ज्ञाना
 ति किंचित्क्षिण्णेन किंचिदितरेणेति एवं प्रत्यक्षादिप्रवृत्तावपि न यथास्माकं सार्वज्ञतथेश्वरस्यापीत्यर्थः। प्रत्यक्षेण
 श्वरो ज्ञानातीत्यत्रापि वक्तव्यं किं वा घेन प्रत्यक्षेण सर्वज्ञानातिसतांतरेण होसाक्षिणेति तत्राद्यस्तावदसंगतद
 त्याहेन्द्रियाणामिति। ईश्वरस्य सर्वसन्निहितं किंचित्संयोगेन किंचित्संयुक्तं समवायेन किंचिदन्यथेत्याशङ्क्याह सं
 युक्तेति। द्वितीयं प्रत्याह मानसमिति। आत्मनस्तद्वर्माद्यन्यत्रेत्यर्थः। वहिः परतंत्रं मनोऽन्यथास्माकमपितेन सर्वं
 दर्शितं स्यादित्यर्थः। इन्द्रियमात्रस्य विप्रकृष्टार्थाग्राहित्वेपि विशिष्टस्येन्द्रियस्य विप्रकृष्टग्राहित्वमुचितमित्याशं
 क्याह न चेति। तथा चोक्तं। यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थो नोति लंबनात्॥ दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपेऽत्रोद्वृत्तिरिति॥

राम
 ११

किंच सहकारिवशादपि नेश्वरस्याशेषग्रहणं धर्मलक्षणसहकार्यभावादित्यमिसंविः। अस्मच्चक्षुषा आलोकसहस्र
तस्यैव रूपग्रहणयोग्यत्वेऽपि मार्त्तदिचक्षुषा आलोकनिरपेक्षस्य यथा रूपग्रहकत्वं तथा स्मदयोग्यमीश्वरो जानाती
त्याशंक्याह मार्त्तरेति अखिलपरिभावनासंस्कारसहस्रतमनः सर्वग्रहकमित्याशंक्याह नचेति। भावनापि किं ज्ञा
ते उता ज्ञाते न तावदज्ञात इत्याह प्रथममिति। आद्यं प्रत्याह परिभावनायादिति। इतोऽपि न कृत्स्नपरिभावना इत्याहती
तेति। अनवधारणमेवाह तावदिति। अनवधारणादिति अवधारणयोग्यताः भावादित्यर्थः। तृतीयं दृष्टयति न
चेति। प्रदीपः स्वसंस्पृष्टं यथा ग्राहयति न भविष्यदादितथात्मस्वरूपस्यापि वर्तमानमात्रसंसर्गित्वात्तेद्वाहित्वमि
त्यर्थः। बाह्येन्द्रियेण मनसा वा ब्रह्मणः सर्वदर्शिः। त्वं यद्यपि न वृत्ते तथापि स्वरूपज्ञानेन सर्वदर्शि त्वं वृत्त इत्याह सि
द्धांतीत्यत इति। स्वरूपज्ञानस्य संस्पृष्टवर्तमानमात्रादित्वात् सर्वग्राहित्वमित्युक्तं निरस्पति सर्वस्येति। चैतन्योपाधि
भूताखंडसत्त्वप्रधानामायावर्तमानसकलविषयाकारेण परिणमते तस्मिन् परिणामे प्रतिविंवितं चैतन्यं सर्वं पश्यत्या
ध्यासिकसंबन्धात् तत्तद्वर्तमानसकलविषयज्ञत्वं सिद्धमित्यर्थः। नन्वेवमप्यतीतविषयज्ञानाभावात् कथं सर्वदर्शि
त्वं तत्राहैवमिति। स्मृतिमूलत्वेनाभिमतभावस्य नित्यत्वात् कथं तत्संस्कारोत्थमृत्युपपत्तिरित्याशंक्याह स्वमायेति स्वमा

तत्त्व
१२

ज्ञ

यायाः परिमाणः स्वमाया परिणामः स उपाधिर्यस्याः सा तथोक्ता माया परिणाम प्रतिविंवितं चैतन्यं स्मृति शब्देनामि लप्प
तेवर्तमानकाले माया परिणामावच्छिन्न चैतन्यस्य विषय साधकत्वात् परिणामः नाशे तदवच्छिन्न चैतन्यस्य पि नाश तसं
स्कार सहकृत माया तीक्ष्ण विषयाकारेण परिणामे तस्मिन् परिणामे प्रतिविंवितं चैतन्यं सर्वं पश्यती त सर्वदर्शित्वमित्य
र्थः। अस्मदादि घनभूत विषयस्य नियमेनानुपलब्धिवत् अनुपलब्धिमाशङ्क्याहानुभूतेति। असंप्रमोषे हेतुमाहानावर
णेति। पश्यत्यचक्षुः सृष्टेः कर्णः स्थाभाविकी ज्ञानवलक्रिया चेत्पाद्यागमादनावरणज्ञानत्वं निश्चयित इत्यर्थः।
आगामि सर्वविषयत्वं मुपपादयति तथेति। ननु संभावना मात्रमेतत्तत्र न च प्रमाणं पश्याम इत्याशङ्क्याह। यः सर्वज्ञः
सर्वविदिति। सामान्यरूपेण सर्वज्ञत्वं विशेषरूपेण सर्ववित्त्वं सर्वज्ञत्वस्य सप्रतियोगिकत्वात् तत्स्वरूपत्वमित्युक्तमनु
वदति ननु सोपाधिकेति। सोपाधिकत्वमसिद्धमित्याह नानेनेति। अनेन सर्वज्ञत्वशब्देन ज्ञप्तिमात्रं विवक्ष्यत इति
संबन्धः। कर्तृत्वमत्रोपचरितं नमुष्यमित्याह मात्रमिति। सप्रतियोगिकत्वं निरस्पृश्यविषयेति प्रकाशस्य स्वभावत्वे
पियथा सविता प्रकाशत इति व्यपदेशः तद्वदित्यभिप्रायेणाह आदित्यादीति। ज्ञप्तेर्निष्प्रतियोगिकत्वे कथं सकलदर्
शित्वं तत्राह सर्वेति। ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् न ज्ञानं सप्रतियोगिकं यथा घापितथापि विषयस्य स्वसंगे

राम
१२

भासकमादित्यादिवत्ततः सकलदर्शित्वामियुधानंयुक्तमित्यर्थः। आनंदस्यापि स्वरूपत्वाकथं स्वरूपद्वयमित्या
शंकाहविज्ञानमिति। आनंदज्ञानयोरभेदाच्च स्वरूपद्वयप्रसक्तिरित्यर्थः। अथ वा सर्वज्ञशब्देनाविषयापाधि
कं यदि ज्ञानं तदेव स्वरूपलक्षणं विवक्ष्यत इति संबंधः ज्ञायते नेनेति ज्ञानस्य सप्रतियोगित्वप्रतिपत्तेर्न स्वरूपत्वमि
त्याशंक्यकरणव्युत्पत्त्यनंगीकरणमैवमित्याह विज्ञप्तीति। षण्णां विकाराणां न सूत्रे ग्रहणं युक्तं तन्मूलश्रुतौ
तेषामप्रतिपत्तेरित्याशंक्यश्रुतिमूलत्वमसिद्धमित्याह ननु निरुक्ते ति स्थितेर्ज्ञानोत्तरकालत्वात् कथं जगत्स्थि
तिकाले जन्मादिसंभावनाभाष्योक्तेत्याशंकायामुक्तं पृथिपे जस्येति तादितत्र भौतिकवद्भूतानामपि जन्मादिसंभा
वात्तद्वेतुत्वेन ब्रह्मकल्पनेत्याशंक्यभूतमात्रकरणत्वेन तत्कल्पनं ऽतो मयकारणत्वेनोभयथाप्यसंभव इति दर्शय
ति। पास्कपरिपक्षितानामिति सूत्रमूलं यास्कवाक्यं यदनुमानादिमूलमिष्यते तदेवास्स सूत्रस्य मूलमस्तु किम
नुमानादिमूलनिरुक्तवाक्यस्य मूलत्वकल्पनयेत्यर्थः। तस्मादाद्यः परिशिष्यत इत्याह तत्रेति। भूतानामपि विका
रसंभवात्तदधिगमोपि प्रत्यक्षेण किं न स्यादित्यत्राह न महाभूतेति अपंचीकृतं भूतानामतींद्रियत्वाच्च तद्विकारा
अस्मिन्प्रत्यक्षां प्रजे रत्रित्यर्थः। तर्हि प्रत्यक्षयोग्यविकाराणामेव ग्रहणं तत्राह तत्रेति। भूतोत्पत्त्यादीनां प्रत्यक्षा

तत्त्व ५
१३

येनपत्वाकथंत्वन्मतेपितकारणविषयसूत्रप्रणयनमित्याशङ्क्याहकृताविति॥ अस्मिन्मतेसूत्रसूलायाः
श्रुतेरपौरुषेयत्वादनेपेक्षत्वमित्यर्थः॥ सूत्रस्यास्कवाक्यामूलत्वेहेत्वंतरमाहकिंचेति॥ किंसर्वेषांसूत्राणांया
स्कवाक्यमूलत्वमुतासेवनाघइत्याहकृत्यर्थेति॥ उत्तरसूत्रेषुश्रुतिवाक्यानामेवोदाहृत्यविचार्यमाणत्वा
त्तन्मूलत्वमित्यर्थः॥ द्वितीयंदूषयतिश्रुतिरेवेति॥ श्रुतेरपेक्षत्वात्तन्मूलत्वात्तन्मूलकाल्यनायामैकरूप्यंइतरथा
कस्यचित्सापेक्षत्वंकस्यचिदन्यथात्वमिति वैरूप्यंस्यादित्यर्थः॥ उपलक्षणस्यापित्रिव्याप्तिशङ्कतेनञ्चिति॥ अत्रि
त्रनिमित्तोपादानस्यब्रह्मलक्षणत्वान्मायायाश्चाधिष्ठातृत्वाभावाकथमत्रिव्याप्तिरित्यपिनवाच्यंउपा
दानत्वमात्रंलक्षणमित्याशयेनातिव्याप्तेःशङ्कमानत्वादित्यर्थः॥ मूलकारणत्वमेवकथंमायायास्तत्राहमा
यांवितिप्रकृतिशब्दोअन्यथापिद्वृतइतिशङ्कतेप्रक्रियतइतिरुटिर्योगमपहरतीतिन्यायविरोधान्नयोग
वृत्तिराश्रयणीयेत्याहनप्रकृतीतिरुटिर्योगमपहरतीत्युत्सर्गःअपवादात्वन्यथात्वमितिशङ्कतेआत्मनइति
निरपेक्षप्रकृतिद्वयानुपपत्तेःप्रकृतिशब्दस्पर्कराणपरत्वमित्यर्थः॥ श्रुत्योर्द्वौर्वल्यप्रावल्यानिमित्ताभावात्तन्
प्रकृतिशब्दोअथयितुंशक्यतइत्याहनतुल्येतिप्रकृतिश्रुत्यनुरोधेनपंचमैवकस्मान्नाप्यथाव्याख्यायत

राम
१३

इत्याह मायेतिसावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायात्प्रकृतिशब्दस्य च सावकाशत्वासंभवात् न्यथा
क्रियत इत्याशंक्य सावकाशत्वमितरत्रापितुल्यनित्याह निमित्तेपीति। एवं श्रुत्योः साम्यमभिधाय प्रकृतिश्रुतौ विशेषे
षमाहृदृशमानेति। समानजातीययोरुपादानोपादेयभावनियमाच्चिदचितोश्च विजातीयत्वादुपादानोपादेय
भावानुपपत्तेर्मया जगतोक्त्या त्वनिश्चय इत्यर्थः। श्रुत्यंतरे मायायाः कारणत्वप्रतिपत्तेः प्रकृतिशब्दोपिकरणपर इ
ति शंकते इदं इति। न च मायाया एकत्वात् तत्र वदुववनानुपपत्तिरिति शंक्य अवस्थामेदापेक्षया तदुपपत्तेः न च विजा
ययोरालम्बजगतोरुपादानोपादेयत्वा अनुपपत्तिः गोमयवृश्चिकोदेर्विजातीयत्वेपि तथाभावदृष्टेरेत्यर्थः। तृतीया
श्रवणमात्रमंगीकरोति सत्यमिति। तर्हि मायायाः कारणत्वादनुपादानत्वमित्याशंकाहात्मन इति आत्मनि वि
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् तद्वदुपादानं प्रजायेयेत्याद्यनेकवाक्यपर्यालोचनयात्मन इति आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं वि
ज्ञातं स्यात् तद्वदुपादानं प्रजायेयेत्याद्यनेकवाक्यपर्यालोचनयात्मन उपादानत्वप्रतिपत्तेस्तद्विरुद्धमायाया उपादान
त्वमित्याशयेन शंकते निरपेक्षेति बहूनां तत्त्वानां पटं प्रत्युपादानत्वं दृष्टं ततो विशेषमाह निरपेक्षेति यथा ह्ययोः
स्तत्रयोरेक रज्जु इव प्रत्युपादानत्वं तथा माया ब्रह्मणोरपि मिलितयोः उपादानत्वेन किंचिदवधमस्तीत्याह त

तत्त्व ५
१४

हति। मायायाऽपादानत्वप्रतिपादनफलमाहातइति। ब्रह्मोपादानवादिमते मायाशब्दः किं प्रज्ञायां वर्तते उत बुद्धौ
आहोमंत्रादौ अथवा न्यत्रेति विकल्पाद्यं मुत्याययति मयेति। माया प्रज्ञा तथा मेधेत्यत्र मायाशब्दप्रज्ञापरत्वेनात्रा
नादित्यर्थः। तर्हि प्रज्ञायामेवातिव्याप्तिरित्याह सा चेति। प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरित्यर्थः। मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्व
मन्त्रयव्यतिरेकविरुद्धमित्याह नान्ययेति। कौतावन्मन्त्रयव्यतिरेकावित्यत्राह परिदृश्यमानेति। प्रतियोगोपाधि
वाधिते स्वप्नप्रपञ्च इत्यर्थः। इतोऽपि न माया प्रत्येकं ज्ञेयाह लोकसंवेदनेति। विरोधं व्यनक्ति नहीति। प्रज्ञावति
मायाशब्दप्रयोगस्य निघमानत्वादपि न प्रज्ञापरत्वमित्याह गर्ह तइति। मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वेऽपि न ब्रह्म
प्रज्ञापरत्वमित्याह बुद्धीति। मनोमहान्मति ब्रह्मापूर्वबुद्धिः त्वातिरीश्वरः॥ माया प्रज्ञेत्यत्र हेरण्णगमिषु
द्विपर्यायत्वेन मायाशब्दस्य स्मरणादित्यर्थः। मायाशब्दस्य बुद्धौ रूढिमात्मप्रित्योक्तं संप्रति तस्याम
प्युपचारात्स योग इत्याह स्वप्नेति। इतोऽपि न ब्रह्मचेतन्यवाची मायाशब्द इत्याहापि चेति। द्वितीयमुत्था
पयति बुद्धिरेवेति। बुद्धेरनुपादानत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यभि संधिः। किं बुद्धिशब्दः परिणामपरः
उत्परिणामिपरः उभयाप्यसंभव इत्याह न प्रकृतीति। कार्यत्वेनोभयोरपि प्रकृतित्वायोगात्प्र

राम
१४

रुतिशब्दसमानाधिकृतस्यमायाशब्दस्यनबुद्धिपरत्वमित्यर्थः। तृतीयमनुवदतिमंत्रेतिअथयव्यतिरेकतिरोधान्नमं
त्रादेर्मायाशब्दवाच्यत्वमित्याह नदृश्यमानेति तुरीयेपितदन्यत्र किंपरमार्थसंभूतानिर्वचनीयमिति विकल्पाद्यमव
तारयति तथापीति। मायाशक्तेः परमार्थत्वात् शक्तिरद्वैतोश्चाभेदाच्चातिव्याप्तिरिति शङ्कार्थः। परमार्थत्वमविसिद्धमि
त्याह नासदिति। प्रागवस्थाया अनिर्वचनीयत्वेपि न तद्विषयो मायाशब्दः संभवेत्तदस्य श्वरशादिषु तत्प्रयोगादित्या
शङ्काह लोकलोक इति ज्ञाननिवर्त्ती विद्यासामानाधिकरण्यादपि मायानसत्वेत्याह तत्प्रविधामिति। यस्मिन्परमे
श्वरे हृदि निवेशिते सति योगी कार्यरूपेण विततां मायां तरति तस्मै न म इति संबंधः। द्वितीये तत्रातिव्याप्तिदुर्वारे तु प
संहरति तस्मादिति। अतिव्याप्तिशङ्कायां कः समाधिरित्याशङ्क्यमतमेतदं दर्शयति त्रैविध्यमिति। अत्रेति जगत्कारण
इत्यर्थः त्रैविध्यमेवाहरत्वा इति। संयुक्तस्य त्रयं रत्ना यथोपादानं तथा माया विशिष्टं ब्रह्म कारणमित्येकः पक्षः। प
क्षांतरमाह देवात्मैति। स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमो लक्षणैरित्यर्थः। पूर्वत्र माया ब्रह्मणोः समप्राधान्यमत्र तु ब्रह्मणः प्रा
धान्यं मायायाश्चोपसर्जनत्वमित्यर्थः। सकलजगदाकारेण विवर्तमानमाया विद्या तत्त्वं ब्रह्म लक्षणमिति प
क्षांतरमाह जगदुपादानेति। एवं मतभेदमभिधायति व्याप्तिं निरस्यति तत्रेति। भवतु परतंत्रत्वं तत्तु किमित्यत आ

तत्त्व ५ हततश्चेति। आश्रयोपाधीति आश्रयस्याज्ञानस्य सत्तादिहेतुरित्यर्थः। विवर्त इत्येतत्पदव्यावर्त्तशंका माह केचित्त्विति
 १५ परिणामविवर्तयोर्भेदासिद्धौ ब्रह्मविवर्त्तविश्वं न परिणाम इति कथमुक्तमित्याशंका हैकस्येति। पूर्वस्येति। पूर्व
 स्य भावे स्थिते कथं तद्विपरीतरूपप्रतिभास इत्यत्राह सस्येति भवत्वेवं भेदस्ततः किमित्यत आह तेस्तत्रेति। किं विव
 र्त्तस्य प्रामाण्यलिकत्वमुत परिणामस्येति विमर्शार्थः। परिणाम एव प्रामाण्यक इत्याह सृष्टीति। अत्रार्थमेव विवि
 दः स्वभावत्वात् तत्पागानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह होस्तिदिति। आद्यं प्रत्याह तत्रेति। वस्तु स्यादिति मुक्तौ का
 र्यरूपाभावा न्यताप्रसक्तिरिति शेषः। सूचकस्य स्वस्तिकाकारपरिणामव कार्यस्य ज्ञानाद्याकारेण परिणामा
 न्नन्यताप्रसक्तिरिति शंकते सृष्टीति। स्वस्तिकस्यापि पुनरन्यथाभाववदानंदादिरूपस्यान्यथाभावशंका दुःप
 रित्वात् तदानीं निर्मेद्वेति। अन्यथाभावस्य निमित्ताधीनत्वान्मुक्तौ च निमित्ताभावात् कथमन्यथात्वशंकेत्याशंका
 परिणाम एवानुपपन्न इत्याह तत्रात्मेति द्वितीयमनुवदत्यर्थेति। तर्ह्यस्मादिष्ट सिद्धिरित्याहैवं तर्हीति विवर्त्तवाच राम
 कपदाभावात् कथं तत्प्रतिपादकत्वं श्रुतेरित्यत आह भुक्तिकेति तल्लक्षणत्वादिति पूर्वरूपापरित्यागेन रूपान्तराप १५

नित्यत्वादिवर्तस्येत्यर्थः। सृष्टिः कृतेः सृष्टिमात्रोपक्षेपत्वाच्च विवर्तसिद्धिरिति शङ्कते अथेति। वाक्यान्तरपर्या
लोचनया सृष्टेर्विवर्तत्वनिश्चय इत्याह तथापीति। व्यवस्थितवाक्ये रितिकूटस्थत्वनित्यत्वनिरवयत्वादिप्रतिपाद
कवाक्ये रित्यर्थः। निरवयवस्यापि परिणामित्वोपलम्भाद्वाप्यपि परिणामित्वमिति शङ्कते योपीति सावयवमृदा
देवरेव परिणामोपलम्भाकथं निरवयवस्य परिणामस्तत्राह तथाहीति उक्तमर्थं सदृष्टं तमुपसंहरति तस्मादिति
परिणाम एव दुर्निर्गुण इत्याह सवक्तव्य इति किं पूर्वरूपे स्थिते परिणाम उत नष्टे न तावदाद्यः। तथाभावविरोधात् तद्वि
तीये पूर्वस्य नष्टत्वात् कस्य परिणामः किंच किं संमूर्ध्नि तावयवत्वं परिणाम आहो वस्त्वंतरसंयोगः उत परिस्पंदः
उत गुणानुगुणोत्तरोदयः किं वा पूर्वरूपानुषक्तद्वयोत्तरोदय इति वाच्यं आद्येपि किं स्वावयवानां संयोगापत्त्या
संमूर्ध्नि तावयवत्वमुतावयवानां संयोगेनेति विकल्पो धर्मयमप्यनूद्य दूषयति यदि तावदित्यादिना अस्मिन्
पक्षे अवयविनः परिणामासिद्धिश्चेत्याह नवावयवानामिति अवयवानां संयोगान्तरेण संमूर्ध्नि तत्वं तदंतरेण परि
णामो निरूपयितुं न शक्यत इति यो जना परिणामावस्थांतरादिशब्दाः पर्याया इति दृष्टव्यं द्वितीयतृतीयचतुर्थ्यत्रि
रस्यति न चेति प्रतिज्ञातार्थं हेतुमाह ब्रह्मणीति तत्रैव हेतुंतरमाहाकाश इति पंचममुत्थापयत्येति उपादानका
रणंतत्त्वार्थः हेतुद्वयोत्तरोदयदर्शनात्तस्य परिणामित्वेपि तदवयवपरिणामः कीदृश इति विवेचनीयमित्याह त

तत्त्व ५
१६

त्रकिमिति आद्यं दूषयति नापि सूचकेति संयोगमेव परिणाम इत्याशं क्त्वा ह न चेति संयोगो स तस्य पाकाशे परि
णामबुद्धदर्शनोदित्यर्थः। सूचकस्यावयवपरिणामत्वमिति आशं क्त्वा ह न चेति। अवयवपरिणामस्य प्रत्यक्षतो
सिद्धावप्यनुपपत्त्या तच्छयनमिति शंकतेत्येति। अनुपपत्तिं स्पष्टयति आशयेति। विकल्पासहत्वाच्चैतदित्या
ह नैतत्सारमिति। किमाश्रितविकारमात्रस्याश्रयविकारपुरःसरत्वं मुतविकारविशेषस्य नाद्य इत्याहावयवी
ति वस्तुतो वयवानामवयवानधीनत्वेऽपि प्रतिभासमाश्रित्य तत्तंत्राणामित्युक्तं। द्वितीयमनुवदति अवयवीति
ज्ञानविनाशव्यतिरिक्तो यो वयवविकारः स आश्रयविकारपुरःसर इत्यर्थः। चटावयवेषु घटत्वज्ञातिसमवा
यं विनाप्यवयविनितडाववत्यरिणामोपिकिं न स्यादित्याह नावयविनीति स एवायं विनाप्यवयविनिवडा
अवयवावयविनोरभेदादवयवविपरिणामावयवेष्वपि परिणाम आश्रयणीय इति शंकते न च वयवानामि
ति अग्यथोपपत्त्या दूषयति ज्ञातीति। दृष्टं तं विवृणोति नहीति। अनुपलब्धिविरुद्धावयवपरिणाम इत्याह
न चेति। अदर्शनमेव स्पष्टयति नहीति। कार्यतरावभास इति पटसाध्यरज्जुद्वयलक्षणकार्यतरावभास इत्येव राम
र्थः। अतत्वात्मनेति अन्यथा भावात् कार्यत्वात्मनेत्यर्थः। तंतूनां पटसाध्यरज्जुद्वयेऽनुगमदर्शनात् रज्जुद्वयमेव १६

तत्कार्यमित्याशङ्क्या न्यथा सिद्धमुक्तं स्मारयति पटकार्य इति अवयवानां दृष्टकारिणाममंगीकृत्य ब्रह्मणः परि
णामं दृष्टयति किंचेति। निरुपाधिकत्वमुपपादयति निरवयवेति। अवयविसंयोगस्यावयवसंयोगपुरःसरत्वा
दवयवविपरिणामस्यावयवपरिणामपुरःसरत्वमित्युक्तमनुवदतियत्विति। अत्र क्तकनिष्ठारुणिश्रः स्फुटिकेभ्य
नवसंयोगो वस्तुतो वयवसमवेतः सन्निवयविनिमातीत्युच्येत किं वा तत्र संयोगांतरमुत्पद्यत इति तत्राद्यं दृष्टय
तितत्रापीति। द्वितीयं दृष्टयति नापीति। पटरज्जोः संयोगसमये वयवानामपि संयोगित्वं दृष्टमित्यत्र आह वयवा
नामिति। अवयवानामवयवानुगमेन हेतुना संयोगानुगमस्या न्यथा सिद्धत्वादित्योतना। अवयविसंयो
गे वयवानामपि संयोगमानं संयोगानुगमस्तस्येत्यर्थः। संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादवयवनिष्ठावसंबंध इति
शङ्कते अवयवेष्वेति कार्योदयान्यथानुपपत्त्या संयोगस्यावयवविनिष्ठत्वमाश्रयणीयमित्याह नावयवविभ्यामि
ति। अवयविवृत्तित्वेवाध्वकं शङ्कतेऽवयविसमवाय इति। अवयविन्यारम्भकावयवातिरिक्तावयवास्वीकारादित्य
र्थः। अनुपपत्तिरत्रापि तुल्येत्याह तर्हीति। निरवयवेपरिणामानुपपत्तिश्चेत्तर्हि ब्रह्मापि सावयवमेष्टव्यम
न्यथा तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादेरसंभवादिति शङ्कते कथं पुनरिति विकल्पा सह तत्रैतदित्याहोच्यत इति। कि

तत्त्व ५
१७

मवयवावयविनोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वमुतान्यतरस्य नाद्यत्वादावयवेति। द्वितीयं ह्यवयवमन्यतरस्येति श्रुतिवि
रोधादपि नाशाशिमावद्व्याहृतिश्चेति। श्रोतत्वात् क्रियादिविभुरतायाश्च भुपगमश्चेत्तर्हिततएव क्रियादि
मत्वमप्येष्टमिति शंकतेनियंतृत्वादीति। यः पृथिवीमंतरोयमयतीति नियंतृत्वं श्रूयते पादोऽस्य विश्वाभूता
नि। चतुष्पादष्टाशफ मित्यादौ सावयवत्वमित्यर्थः। सक्रियत्वनिष्क्रियत्वप्रतिपादकश्रुत्योर्विरुद्धत्वाद्यर्थ
त्वानुपपत्तेरेकस्य तात्त्विकविषयत्वमपरस्या तात्त्विकविषयत्वमित्यवस्थास्थेयेत्याह तर्हीति। तत्त्वं क्रियाव
त्वं अतत्त्वं क्रियाशून्यत्वं। मायया क्रियावत्त्वादिवस्तु तस्तद्वैपरीत्यमित्यर्थः। वैपरीत्यं किं न स्यादित्यत आह मा
यामिरिति। क्रियावत्त्वाद्यभुपगमे प्रयोजनभावादितरत्र प्रयोजनसंभवादपीत्यमेव व्यवस्थेत्याह चेत्तन्म
ति। इतोऽपि न परिणामः प्रतिपाद्यत इत्याह विपरीतस्वरूपेति। तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशदित्यत्र सगोत्रकालं प्र
वेशः श्रूयते परिणामपक्षे सर्वरूपस्य नष्टत्वा कस्य प्रवेशो निर्दिश्येतेत्यर्थः। योऽपि कश्चिदित्यारभ्येति सिद्धमित्यं
तः प्रक्षिप्तइतिकेचित्। पृथिव्या घुमत्याद्यदर्शनात् पृथिव्यादिकारणत्वं लक्षणमित्युक्तं टीकाया तदनुपपन्नं राम
पृथिव्या घातकस्य घटादेरुत्पत्त्यादिदर्शनादित्याशंक्यतात्पर्यमाह नञ्चिति तर्हि भौतिककारणत्वं लक्षणमि १७

तत्राह भौतिकानामिति। भूतानां कार्यत्वाभावाच्चेतत्रैव कार्यत्वं दर्शनीयं नान्यत्रेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाहोच्यत
इत्यादेरिति पृथिवी जलं च विनाशवती पृथिवीत्वात्तदेकदेशे पृथिवीवदेवमवादिषु प्रयोगो दृश्यः। हेतुं सा
धयितुं बुद्धिगोचरत्वादित्युक्तं। प्रत्यनुमानविरोधं शङ्कते ननु प्रत्यनुमानमिति। साध्यविकलो दृष्टांत इत्याश
ङ्काहाकाश इति। घटादिव्यावृत्त्यर्थं निरवयवेत्युक्तं। गुणादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वादिति आकाशानित्यत्वानुमानस्य
श्रुतिविरुद्धत्वं साधने वैकल्यं च दृष्टांतस्य स्पष्टमित्युपेक्ष्य दूषणोत्तरमाह सत्यमिति। प्रत्यनुमानसद्भावो गीकृ
तश्चेत्तर्ह्युत्पत्त्यादिकारणं न सिध्यतीत्याशङ्काहमहाभूतत्वादिति। सामान्यविशेषविषयशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रं
वलीयः सामान्यशास्त्रं दुर्बलमिति न्यायात् विशेषविषयोत्पत्त्याद्यनुमानस्य वलीयस्त्वं। तथा चोक्तं महामिश्रे
ः। प्रसिद्धावयवस्य तस्यादिशेषे च प्रतिष्ठितं। तत्साध्यांगक सामान्यदृष्ट्या च बलवत्तरं। बाधं सामान्यशास्त्रस्य वि
शेषविषयाद्यथा। अनुमानांतरैरेवमनुमानस्य बाधनमिति। अस्य जगत इत्युत्तरग्रंथे न पौनरुक्त्यं निरस्य
तिनयथेति। अक्षरव्याख्यानकथनपर उत्तरग्रंथ इत्याहास्येति। अस्य जगत इत्यनेन भाष्यं व्याचष्टे इत्यत्र यः
। अस्य जगत इत्यत्र नयथोक्तविशेषणस्येत्यादिभाष्याक्षरव्याख्यानं क्रियते तत्र नु तात्पर्यं कथ्यते इत्यपौनरुक्त्यं

तत्त्व ५ मित्यर्थः परकल्यनाप्रतिपत्तौ तत्रिसनं सुकरमितित कल्यनामाह नान्यत इति। सुख डः खमोहात्मकमनुगतं
 १८ सामान्यपदवेदनीयं यद्वस्तु सा प्रकृतिर्येषां ते तथोक्ताः। यद्यदचित्तं तत्प्रकृतिकं इत्युक्ते संयोगाच्चित्तवृत्तारि
 पुष्यमिचारस्तदर्थं नियमेनेति अनुमानांतरमाह तथेति। एकप्रकृतिका इत्युक्ते ब्रह्मप्रकृतिकतया सिद्धसा
 धनंतदर्थमविनक्तेति। संसृष्टत्वमाविमक्तुं शब्देन विवक्षितमित्यर्थः। एतावत्सुक्ते संसृष्टपरमानुक्तं प्रकृति
 कतया सिद्धसाध्यत्वं तदर्थमेकेति। परिमितत्वादनेकत्वाद्विकारत्वाच्चेति हेतुत्रयं। विवादाध्यासितं कार्यद्वयं
 स्वपरिमाणादनुतरेपरिमाणारब्धं कार्यद्वयत्वात्संमतवदितिविवक्षितं। संगस्यासमवायिकारणत्वं द
 र्शयितुं संयोगसचिवे सुक्तं। विज्ञातीयस्यानारंभकत्वमाह समानज्ञातीयेति। अनेकेषामारंभकत्वेन नियममाहा
 नेकेति। कार्यगुणादिव्यावृत्त्यर्थं द्वयत्वादिति। नित्यद्वयव्यावृत्त्यर्थं कार्येति तथापि कथं परमाणुकारणवाद
 स्तत्राह निरवयवेति। अनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वादित्युक्ते आत्मनिष्पन्नमिचारस्तदर्थयोग्यत्वे सतीति। पौन
 रुक्त्यं निरस्पतितत्र प्रथममिति। उत्तरत्र प्रमेयदूषणं कथ्यते इत्यपौनरुक्त्यं। प्रमाणदूषणप्रकारंष्टकृतिक
 यमिति। वृत्तादयो वाद्यत्वेन सुखादयस्त्वांतरत्वेनेत्यसिद्धिरित्यर्थः सुखाद्यात्मतायाः प्रामाणिकत्वाद्देहोप

लंभोविभ्रमइतिशंकतेस्यादेतदिति।स्वामित्वंजकोपाधौतदाकारप्रतिभासहेतुत्वादितिहेत्वर्थः।असिद्धिनिरासार्थंस्वा
मित्वंजकेतिविशेषणं।प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव नोत्तिष्ठतीत्याहनांतर्वहिरिति।नचप्रत्यक्षस्यभ्रान्तत्वादवाध
कत्वंशंकांवाधकप्रत्ययवेद्यंभ्रान्तित्वंनचवाधकप्रत्ययउपलभ्यतेनवास्मादनुमानाद्वाधःपरस्परश्रयप्रसंगा
दित्यर्थः।पक्षवाधकतर्कपराहतश्चेतुरित्याहैकमिति।एकैकस्यचत्रयात्मकत्वेपियदुपलब्धिहेतोरदृष्टस्योद्बो
धस्तस्योपलंभोनेतरस्येतित्यवस्थामाशंकाहासंयोगसचिवेमुक्तं।विज्ञातीयस्यानारंभकत्वमाहसमानजाती
येति।अनेकेषामारंभकत्वेनियममाहानेनेति।कार्यगुणदिव्याहृत्यर्थंद्रव्यत्वादिति।नित्यद्रव्याहृत्यर्थंका
र्येति तथापि कथं परमाणुकारणत्वादस्त्राह निरवयवेति।अनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वादित्युक्ते आत्मनित्यमिवा
रस्तदर्थयोग्यत्वेसतीति।पौनरुक्त्यंनिरस्यतत्रप्रथममिति।उत्तरत्रप्रमेयरूपणंकथ्यतेइत्यपौनरुक्त्यं।प्रमाणदू
षणप्रकारंपृच्छतिकथ्यमिति।ब्रह्मदयोवाद्यत्वेनसुखादयस्त्वांतरत्वेनेत्यसिद्धिरित्यर्थः।सुखाद्यात्मतायाःप्र
माणिकत्वाद्देहोपलंभोविभ्रमइतिशंकतेस्यादेतदिति।स्वामित्वंजकोपाधौतदाकारप्रतिभासहेतुत्वादितिहेत्वर्थः।
।असिद्धिनिरासार्थंस्वामित्वंजकेतिविशेषणं।प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव नोत्तिष्ठतीत्याहनांतर्वहिरिति।नचप्र

तत्त्वपरास्मभ्रांतत्वादवाधकत्वं शंकां वाधकप्रत्ययवेद्यं भ्रांतित्वं न च वाधकप्रत्ययउपलभ्यते न चास्मादनुमानाद्वाधः
 परस्परप्राप्त्यप्रसंगादित्यर्थः। पक्षवाधकतर्कपराह तच्च हेतुरित्याहैकमिति। एकैकस्य च त्रयात्मकत्वेऽपि यदुपल
 क्षिते तोरदृष्टस्यो दोषस्तस्योपलंभो नेतरस्येति व्यवस्था माशंका हादृष्टेनेति वस्तु निप्रतीयमानेऽपि तदभिन्नं सु
 खाद्यदृष्टाभावाच्चोपलभ्यत इति न वक्तव्यं वस्तुनोपनुपलंभापाताददृष्टव्यतिरिक्तपुष्कलकारणे सत्यदृष्टाभावा
 पराधेन कार्याभावादशीनात् नादृष्टस्य नियामकत्वमित्यर्थः। द्वितीयानुमानस्य दृष्टत्वे सिद्धे तदचित्वा दिति हे
 तोरसिद्धिस्तदवस्थेत्याहात इति गुणसामान्ये रिति नीलपीतादिगुणैर्घटत्वादिसामान्येऽप्येत्यर्थः। परिमितत्वादित्य
 च किं वस्तुतः परिमितत्वं आहो देशतउत कालतो नाद्य इत्याह तत्रापीति। द्वितीयतृतीयो दृष्टयतिदेशकालेति। घटा
 दिषु परिमितत्वं वर्तते न चैकप्रकृतिकत्वं तं घटस्मृदुपादानं त्वात् हि मकरकादेश्चोदकोपादानत्वात्। द्वितीय
 तृतीयहे तोरप्यत्रैव व्यभिचारः स्पष्ट इत्युपेक्षितं। डकूलयोरप्यावयवित्वात्तरज्जुद्वयारंभकत्वं किं नु संयोगमात्रमि
 तिनानैकांतिकत्वमिति वन्नैव पटस्यापि तं नु संयोगमात्रत्वं न कार्यत्वं त्वमित्यपि प्रसक्तेरित्यर्थः। आत्मनिसिद्धसा
 ध्यत्वं निराकरोति कार्येति। गुणादिकं व्यावर्तयति इवमिति। प्रवयात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः। यत्संयोगपुरः

राम
 १८

सरत्वं पूर्वपक्षिणोच्यते तस्य तस्य प्रतिषिध्यमानत्वाच्चदिक्कालादिसंयोगपुरःसरत्वाभावेन सिद्धसाध्यमित्यर्थः।
सर्वकार्यशून्यावपुरःसर इत्यत्र किंचिद्वृत्तादेरपि धर्मित्वमुत तद्व्यतिरिक्तस्येति विकल्पाद्यं प्रत्याह शून्यानुमान इति। नापि
द्वितीयः क्वचित्सकारणत्वे इतरत्रापि तदनुमानसंभवादित्यर्थः प्रधानादेरचेतनत्वादित्यादौ चेतनाचेतनकार
णवादस्य निरस्तत्वात् यौनरुत्समित्याशङ्काहेतुमीति। चेतनकारणतायाः सिद्धांतिनोपि संमतत्वात् कथं निर
सनमित्याशङ्कादमाभूदिति। परिच्छिन्नत्वादित्यत्र किं देशतः परिच्छिन्नत्वं विवक्षितं उत कालत आहो वस्तुतः प्रथ
माद्वितीययोर्हेत्वसिद्धिः नापि तृतीयः वस्तुतः परिच्छिन्नस्याप्यधिष्ठातृत्वोपपत्तेः सतश्च परिच्छिन्नत्वादित्येतद
संगतमित्याशङ्काम् तात्पर्यमाहायमर्थ इति। इतोपि नाधिष्ठात्रीश्वरवादो युक्त इत्याह च वृत्तादिस्थितिः। विवा
ध्यादाध्यासितं द्विकर्तृकं कार्यत्वात् वृत्तादिवत् न च जीवेश्वरकर्तृद्वयांगीकारादिष्ठापतिरित्यपि वाच्यं वृत्तादौ जीवे
श्वरकर्तृत्वस्य तदतिरिक्तकुलालकर्तृत्वस्य च दृष्टत्वात्। अथिष्ठादावपि कर्तृत्रयप्रसंगात् न चात्रोत्कर्षसमत्वं
शङ्कं शून्याप्रधर्मप्रसंजनस्योत्कर्षसमत्वाच्च वा तत्र तथात्वं वृत्तादेः कर्तृत्रयमाप्तत्वादित्यर्थः। निरुपाख्यत्वाच्च
शून्यस्य कारणत्वमित्युक्तं तदनुपपन्नं निरुपाख्यकारणवादिनं प्रति निरुपाख्यत्वादिति हेत्वभिधानायोगादि

तत्त्व
२०

त्याशंक्याहनचेति। यद्यदनुविहंततदुपादानंदृष्टं ब्रह्मैश्वर्यनिरूपाख्यानचित्त्वान्नशून्योपादानत्वमित्यर्थः।
इतोपिन जगद्वृत्त्योपादानत्वमित्यर्थः। मित्याह किंचेति। निरूपाख्यस्य कारणत्वे कर्मतत्फलतत्प्रमाणव्यवहारो
च्छेदइतिसंबंधः। तत्र हेतुमाह पूर्वकल्पस्येति। माभूत्सजातीयकार्योत्पादइति मन्वानं प्रत्याह विशिष्टेति। इतोपि
न निरूपाख्यकारणवादइत्याह शब्दार्थेति। शब्दार्थसंबंधतद्व्यवहारिणां निरन्तर्यविनाशात्प्रमाणव्यवहारो
च्छेदइतिसंबंधः। तद्व्यवहारिणां सत्त्वमेव किं मानमित्यत्राह नाकस्येति मेरुपृष्ठादेरुपरीत्यर्थः। तं कालं तावत्
कालं आकर्मक्षयादित्यर्थः। ब्रह्मपूतइति वेदपूतइत्यर्थः। ब्रह्मपूतइति पावे विशद्वावमापन्नइत्यर्थः। स्मरन्निति प्रा
क्तनशब्दार्थसंबंधव्यवहारं स्मरन्नित्यर्थः। निरन्तर्यविनाशेऽपि प्रमाणव्यवहारोच्छेदः कस्मादिति तत्राह कल्पो
त्प्रेइति प्राक्तनव्यवहारानुसंधानाभावेऽप्यपूर्वएव शब्दार्थसंबंधः संकेततइति शंकां निरस्य पूर्वैति प्रधा
नादीनां कारणत्वं न चेत्तर्हि स्वभावः कारणमिति शंकते अत्र स्वभावेति। कार्यस्य न कारणसापेक्षत्वं नियंतुं श
क्यते सामग्र्याव्यभिचारदित्यर्थः। विकल्पासहत्वात्स्वभाववादोऽपि न युक्तिः सहइत्याहननुस्वयमेवेति कर्तृक
मविरोधात्स्वस्य निमित्तत्वानुपपत्तेर्नाद्योयुज्यते। नांत्योपिकार्यस्यानुत्पत्तिप्रसंगादित्यभिसंधिः। अंतिमं प

राम
२०

समाश्रित्याह पूर्ववादी निनिमित्तमिति निमित्तनिरपेक्षत्वे कार्यजनमाश्रयणे अतिप्रसंगाः स्यादित्याह ननु तर्हि
द्वेष्टस्येति न च युगपद्वाभावप्रसंजनमिष्टमित्यपिशङ्कं विरोधात् प्रवृत्तिनिवृत्त्युक्ते अत्रार्थः। विकल्पासहत्वा
अहेतुवादोपात्ता होच्यत इति। किं सदसत्प्रसंजनमात्रमेतत् उत सहेतुकत्वं सिसाधयिषसि नाद्यो नु भवविरोधादि
त्यभिप्रेत्य द्वितीयं ह प्रयतिकारणस्येति। द्वितीयं यपक्षमादाय शङ्कते कालभेदेनेति। कालभेदस्य स्वाभाविकत्वा
त्पूर्वापरीभूतकाले क्रमापेक्षया कार्यजननं नरकालेपि चोद्यमवतरतितस्य नित्यत्वादित्यर्थः। कालस्य नित्य
त्वेपितस्य पूर्वापरीभावः स्वाभाविकः उत सहेतुकः नाद्य इत्याह सकालेति। द्वितीयं प्रत्याह निमित्तांतरेति। न चान
वस्थाप्रसंजनेमिष्टमित्यपिशङ्कं निमित्तभेदस्यानुभववाधितत्वादित्यर्थः। त्वत्पक्षेपि कमकार्योदयस्याक
स्मिकत्वमित्याशङ्क्य तत्रापि स्वभावएव हेतुरित्याह तस्मादिति। एवं सोपपत्तिकं स्वभाववादमभिधाय तदुत्तर
त्वेनोपपत्त्यर्थमवतारयति तत्राहेति। तैलाद्यर्थिनां देशादिनिमित्तापेक्षादर्शनात् स्वभावतो जन्मोत्पत्तिं तत्रेदं
विवेक्यं किमसमर्थस्यापेक्षा उत समर्थस्य आद्येन सहकार्यपेक्षयापि कार्यकरत्वं शिलाशकलादेरुदका
दिसहकृतस्यापि कार्यकरत्वाददर्शनात् द्वितीये सहकार्यपेक्षेवानुपपत्तेत्याशङ्क्य द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते

तत्त्व ५ स्वतः सिद्धेति किंच प्रतिज्ञातेर्थे हेतु रूप न्यस्यते उत न आद्ये निर्हेतुक वा दक्षतिः । द्वितीये प्रतिज्ञातार्था सिद्धिरिति द्रष्टव्यं
११ । प्रधानादीनां कारणत्वा संभवात् यतो वेत्यादिवाक्यालोचनया ईश्वरः कारणमित्युक्तं तदा हि पति ननु नुमानेनेति
मानयोर्भेदा सिद्धेर्नयं विभागः साधुरित्यत्राह युक्तिरिति । एतदेकत इत्यत आह व्याप्तीति । व्याप्ताभासादनुपपत्त्या
भासादुदाहरणमात्रदृष्टेः संभावनावुद्धिर्ज्ञानेत्यर्थः । अस्त्वेवं भेदः प्रकृते तु किमायातमित्यत्राह तत्रेति । तर्हि लो
कवेदयो रुदाहरणादिदर्शनं वृथेत्याशङ्क्याह किंत्विति । कथं तर्ह्यनुमानगीस्तत्राहेतत्राज्ञानादिति । अनुमान
स्वतरे जाते तस्याभासत्वं ज्ञायते तदेव कथमिति शङ्कते किं तदिति व्यावर्त्यदर्शितं मिति नात्रोच्यते । आद्यानुमानस्या
निश्चायकत्वं तावदाह तत्र वैशेषिकेति । प्रामादादेर्वहु कर्तृत्वं तावददृश्यते ततश्च तद्वज्जागतोपिवहु कर्तृत्वं स्यात् ।
नच लाघवादेककर्तृत्वं तजः शङ्कं निमित्तोपादानेकस्यापि तत एव प्रसक्तेरित्यर्थः । यथाश्रुतसाध्यांगीकारेह
ष्टां तस्य साध्यवैकल्यं स्यात् ततश्च ज्ञानादिशक्तयः क्वचिक्काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात्संमतवदितिवक्तव्यं तत्र किं काष्ठा राम
प्राप्तिमात्रमनुमीयते उत पराकाष्ठा प्राप्तिरिति वक्तव्यं तत्राद्यस्मावदसंगत इत्याह योगानुमान इति । पराकाष्ठा प्रा २१

अनुमाने दृष्टान्तमाह सर्वविषयेति। सेवादिकलस्पशरीरादिमद्वातपूर्वकत्वं दृष्टमिति सर्वस्यापि कर्मफलस्पशरी
रादिमद्वातपूर्वकत्वलक्षणपक्षकतर्कपराहेतुतो हेतुरित्याह नैयायिकेति। कथं तर्हित्वन्मते पियुक्तीनां सर्वसा
धकत्वं तत्राह कृतिप्रतिपत्तेति। फलितं दर्शयति इत्यज्ञानादिति। एतत्सर्वं ह्यभिधानं तदिति। ईश्वरसाधन
वाक्यप्रतिपत्तेः कथं तदा द्वेपस्ताकिं काणामिति शङ्कते ननु वाक्येति। वाक्यस्वरूपेन निराक्रियते किंतु तत्प्रामाण्यं इत्या
नुमानेति। संभावना बुद्धिहेतुत्वेन अनुमानोपन्यासाङ्गीकाराच्च विहापीति बोधमनर्थकमित्याशङ्कता तर्कमाह ननु
सूत्र इति वाक्यानामप्यनुमानरूपत्वाद्देदांतवाक्यग्रथनार्थत्वादित्येतन्नानिष्ठमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञाघवयवानुपल
ब्धेर्नानुमानत्वमित्यभिप्रायेण परिहरतीति। वेदांतानामनुमानसिद्धानुवादकत्वं यदुक्तं तदप्यसंगतमित्याह
किंचेति। अनुमात्रादिति आगमासहकृतादित्यर्थः। भूतस्य प्रमानांतरगम्यत्वाद्ब्रह्माणोपि प्रमाणं तदगम्यत्वमत्रा
हनचेति। इन्द्रियाद्योग्यत्वेन विशेषतो दृष्टस्याप्रसरात्सामान्यतो दृष्टस्य च कारणमात्रविषयत्वाद्विशिष्टं ब्रह्माग
मेकगम्यमित्यर्थः। ब्रह्मावगतेरनुमानानिर्वृत्तत्वेन सूत्रेण मनर्थकमितिशङ्कतेन तर्हीति। अनुमानस्य स्वातं
त्रमेव निषिध्यते न सहकारित्वमित्याह तत्राहेति। श्रुत्यादिस्वरूपमाह कृतिरिति। शब्दः कृतिरित्युक्ते वाक्ये व्यभि

तत्त्व ५
२१

चारस्तदर्थं पदांतरेति। पदांतरेण न पेक्ष इत्युक्ते भूम्यापि श्रुति त्वं स्यात्तदर्थं माह शब्द इति। ऐंद्रागार्हपत्यमुपतिष्ठ
तदयत्र तृतीयाश्रया कदाचन स्तरीरसी त्वेन्द्राः गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः प्रतीयत इति श्रुतेर्विनियोग इत्य
र्थः। लिंगस्वरूपं दर्शयति लिंगमिति। श्रुतसामर्थ्यं लिंगमियावत्। वहिर्देवसदनं दामीत्यत्र वहिर्लवनलक्ष
णार्थस्य श्रुतिप्रतिपन्नस्यानुपपत्त्या तत्प्रकाशनसमर्थीया अत्र वहिर्लवनसंज्ञाणार्थस्य श्रुतिप्रतिपन्न
स्यानुपपत्त्या तत्प्रकाशनसमर्थीया विनियोगः प्रतीयते इति श्रुतिकल्पनया लिंगस्य विनियोजकत्वमित्यर्थः
। वाक्यस्वरूपमाहानेकेति। लिंगव्यावृत्त्यर्थं मनेकेति विशेषणं आकांक्षाधनुरोधेन पदानां विशिष्टे कार्यप्रतिपा
दकं वाक्यमित्यर्थः। इमामगृभानुभ्रंशनामृतस्येति शब्दादानमात्रे विनियोगप्राप्तौ इमामगृभानुभ्रंशनामृ
तस्येति शब्दाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणवाक्यादश्वरशनामत्रस्य रसनादाने विनियोगः प्रतीयत इत्यर्थः। प्रक
रणस्वरूपमाह वाक्यद्वयेति। प्रतिपन्नवाक्यभावानां पदानां वाक्यांतराभिसंबंधः प्रकरणमिति यावत्। वाक्या
ंतराभिसंबंधे हेतुमाहारभ्याधीतेति। प्रयोजनाकांक्षया संबंध इत्यर्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रया
दर्शपूर्णमासयोः करणत्वे प्रतिपन्ने करणस्येति कर्तव्यताकांक्षायां प्रधानवाक्यस्य समिदादिसंबंधः समि

राम
२२

दादिसंबंधः समिदादिवाक्यस्य वफलविधुरस्य तदाकांक्षायां प्रधानवाक्येन संबन्ध इति प्रकरणविनियोग इत्यर्थः। स्थान
नस्वरूपमाह क्रमवर्तिनामिति दर्शयति। एतत्प्रकरणे कानिचि कर्माणि उपानुयाजप्रभृतीनि दक्षिरसीत्यादयः
केचन मंत्राश्च समाग्रायन्ते। तत्रयस्य कर्मणः क्रमेण यो मंत्रः समाग्रातः तेन तस्य संबन्ध इति स्थानक्रमप्रमाण
मंत्राणां कर्मविशेषस्य संबन्धः। तथा काम्येष्टीनां याज्ञानुवाक्यानां मंत्राणां क्रमात्संबन्ध इत्यर्थः। समाख्यास्य
रूपमाह संज्ञेति। यथा धर्म्यवसंज्ञानां मंत्राणां आधर्म्यवसंज्ञे कर्मणिसंज्ञा साम्येन विनियोग इति। धर्मेनुमवाधन
पेक्षा वद्वद्भाषणनपेक्षां शंकते ननु शब्देनेति। असंभवी चानुभव इत्याह न च शब्देति। धर्मस्य शब्दप्रयोगस्य यथानुमया
योग्यत्वं तद्वदस्वापीत्यर्थः। येषामेणोत्तरयति तत्राहेति। सिद्धत्वेनाब्रह्मणोऽनुभवयोग्यत्वादनुभवं विना पुरुषाकां
क्षाऽनिवृत्तेश्चानुभव एव इत्यर्थः। अनुभवमंतरेणाप्याकांक्षायानिवृत्तिर्दृष्टाधर्मज्ञासायां तद्वदस्वापीतिसाम्य
माशंका अनुष्ठानद्वारा धर्मस्य पुमर्थसाधनत्वादनुष्ठानस्य वज्ञानमात्रेण संभवत्रानुमयापेक्षा अत्र तु नैव
तद्वैपरीत्यादित्येवं रूपावाक्षेपपरिहारो स्पष्टाविषाह ननु धर्म इति। कर्तव्यविषय इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमुक्त
मज्ञानानः शंकते किमिति धर्मस्येति। अभिसंधिं विवृणोति धर्मस्येति। साध्यैकस्वभावत्वाद्धर्मस्य साक्षात्कर्तुमयो

तत्त्व ५

२३

एतन्मितिः ॥ ज्ञानमात्रादेव धर्म इव ज्ञेयनिश्चयलक्षणपुरुषार्थसिद्धेस्तत्साक्षात्करणं दृष्टेति शङ्कते ननु सिद्धत्वावस्येति साक्षात्कारमन्तरेणानुष्ठानसंभवाद्धर्मसाक्षात्कारस्यानपेक्षत्वमिह तु अपरोक्षधर्मस्यापरोक्षज्ञानं विना निवृत्त्यनुपपत्तेस्तदेष्वपि मित्याह तत्राहेति । कर्मज्ञानकांडयोः कार्यपरत्वसाम्पादनमवादावपि साम्यमिति शङ्कते ननु वेदेति । कार्यपरत्वं असिद्धमित्याह । अनिष्टपर्यवसायित्वं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति अस्त्विति । अथ स्थितविकल्पाद्वैषम्यमाह इतीदृशेति । उत्सर्गापवादयोरुदाहरणं तस्मादाहवनीय इति । आहवनीये जुहोतीत्युत्सर्गः । पदे जुहोतीत्यपवादः । अश्वस्य पदे विन्यासदेशे जुहोतीत्यर्थः । प्रकृतेरिति प्राकृतौ श्रुतानां कुशमयवर्हिषां प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति दिष्टानां विकृतानुपदिष्टशरमयवर्हिषां शरमयवर्हिषां निरवकाशत्वादितरेषां प्रकृतौ सावकाशत्वादित्यर्थः । अभ्युच्चयमुदाहरति पंचेति । विष्णादिप्रसक्तेरनिष्टपर्यवसायित्वं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति अस्त्वेवमिति । सिद्धत्वाच्चेवमित्याहनेत्याहेति पो नरुक्तं व्यावर्तयति तदेवेति विचारमन्तरेण संभावनानिवृत्त्यसंभवात् कथं विचारनर्थक्यं इत्याशङ्क्यानुमानां तर्भूतत्वाद्वाक्यं नष्टमिविचारणीयमित्याह पुनरनुमानवादिन इति । प्रतिज्ञाद्यप्रतिपत्तेकथमनुमानस्तत्त्वकत्वं सूत्रस्येति शङ्कते ननु

राम

२३

मानेति। सद्रूपेण ब्रह्मणो मानांतरं विषयत्वात् त्रेन्द्रिया विषयत्व इत्यादि ग्रंथोऽसमंजस इत्याशंका ह ज्ञानानंदे
ति। युक्तीनां ब्रह्म विषयत्वाभावात् तत्र कथं संभावनावुद्दिहेतुत्वमभिहितमित्याशंका होत्यत इत्यादेरिति। सामा
न्यद्वारेण संभावनावुद्दिहेतुत्वप्रकारं पृच्छति कथमिति। तत्प्रकारमेवाह जगदिति। किंशब्दस्य प्रश्ने ज्ञेये च सा
धारणस्य ज्ञेयार्थतामाहेत्याह किंपुनरिति। ब्रह्मणस्तावन्नपदार्थत्वमगृहीतसंबन्धत्वाच्चापि वाक्यार्थत्वं पदा
र्थस्यैव पदार्थांतरसंसृष्टत्वेन वाक्यार्थत्वाद् ब्रह्मणश्चापदार्थत्वं नैवमित्याक्षेपग्रंथार्थः। उक्तबोधस्य ये प्राप्तिमा
दिनाऽपरिहारात्प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुसारित्वमाशंकाहयेषामिति। किंब्रह्मपदार्थस्य विशेषतोऽप्रसिद्धत्वमुक्त
सामान्यत इति विकल्पाद्यमंगीकरोतिसत्यज्ञानेति। द्वितीयं हृषयति बृहत्त्वमात्रस्येति। सन्निहितपदार्थसंसर्ग
सामर्थ्यादिति सत्यज्ञानादिपदार्थसंसर्गसामर्थ्यादित्यर्थः। प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य गंधवत्त्वादित्थं कृत्वं हृष्टं
तथा च सत्यज्ञानानंददेरपि लक्षकत्वात्प्रमाणान्तरप्रसिद्धत्वं वक्तव्यं ततश्च सत्यादिकं वाक्यं न प्रमाणं इत्याशंका
हार्थादिति प्रतिपन्नसत्यादिकं सकलानात्मवर्गी द्वह्मणि व्यावृत्तबुद्धिं जनयतीति प्रमाणान्तरागोचरत्वेपिसत्या
दित्थं कृत्वं युज्यत इत्यर्थः। येषां वेदांतवाक्यानामित्यादि टीकामाक्षिपति ननु स्वाध्यायेति। अग्निहोत्रं जुहोति यवा

तत्त्व २४ गुं पचतीत्यादौ पाठक्रमस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः। समिधौ यजतीत्यादौ पाठक्रमस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्याशं
 का प्रसक्तैवैषममाह प्रसिद्धेति। तथा च स्वाध्यायपाठक्रमेण भृगुर्वैवा रुणिर्यतो वा इमानीत्यादिवाक्यस्य
 प्रतिपादकत्वं भाष्यकृतोदाहृतं तच्च तद्व्याख्यानं वा समं जसमितीति शब्दार्थः। प्रसिद्धा वनुवादेना प्रसिद्धं
 प्रतिपाद्यत इत्येतदंगीकरोति सत्यमिति। तर्हि भाष्यटीकयोरनुपपत्तिरत्राहाधिकारीति। मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञा
 नं कर्तव्यमित्युक्ते किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्तद्व्याख्यानं के रवसरः ततश्चाकांक्षाक्रमेण भृगुर्वैवा इत्यादिवाक्यं प्र
 यमं विचारितं यतो वा इत्यादिवाक्यमनंतरमित्यर्थः। यद्यदीनामनेकतत्वाद्युपादानत्वं दर्शनाद्यजगत्कारणं
 तद्ब्रह्मेति प्रतिपन्नमशीशकं व्याघातादिति शङ्कते ननु जगत्कारण इति। अनवस्थि च स्पष्टं ब्रह्म शब्दार्थत्वा कारण
 स्पष्टव्यावृत्तत्वाद्याघात इत्यर्थः। ऐकग्रंथशङ्कां निरस्यति परिहरतीति प्रसिद्धानुवादेना प्रसिद्धं प्रतिपाद्यत इ
 ति न्यायाद्यतो वा इत्यादिवाक्यस्य कारण प्रतिपादकस्यानुवादकत्वं तथा च कथं प्रमापकत्वाभिधानमित्याशं
 क्वाह जगत्कारणेति जगत्कारणमात्रानुवादेऽपि तस्यैकत्वं प्रमीयत इति संबंधः। अपिरवधारणे प्रमीयत एवेति
 । यतो वा इत्येकवचननिर्देशाच्च कारणैकत्वं निश्चेतुं शक्यं तसि लूपप्रत्ययस्य बहुत्वैकत्वसाधारणत्वात् इत्याशङ्का

राम
 २४

हनानात्वेति। येन ज्ञातानि जीवंतीति वाक्यशेषात् न सिन् प्रत्ययस्यैकत्वविषयत्वं निर्द्धार्यत इत्यर्थः। यच्च ह स्प
प्रसिद्धानुवादित्वा न्नैकत्वे प्रमिति हेतुत्वमिति शङ्कते न चनुवादइति। किं प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्यानूद्यमानत्वे उ
त कारणमात्रस्येति विकल्पाद्यं ह प्रयतिन जगकारणेति द्वितीयं। प्रत्याहानुवादेति प्रकृत्या कारणमनूद्य प्रत्य
येन तस्यैकत्वं प्रमीयत इत्यर्थः। सामर्थ्यमेवाहान्यथेति। अनङ्घ्रिन्नं वस्त्रनिरूपयितुं जगकारणत्वं लक्षणमनूदि
तं इतरथा शेषासिद्धेरनुवादस्य नैष फल्यं स्यादित्यर्थः। एकत्वं ब्रह्मस्वरूपं चेत्सु मयं न प्रमेयं वाक्यभेदप्रसंगादिति
शङ्कते न चैकत्वे इति। स्वतंत्रं स्याद्यं ह्यस्या प्रमेयत्वा न्नैतदित्याह नैकत्वस्येति। यज्जगज्जन्मादिकारणं तदेक
मित्यवांतरवाक्येन प्रतिपाद्यं यदेकं कारणं तत्सत्या नंदरूपमिति प्रतिपादनाच्च वाक्यभेदइति वाक्यार्थः। विधा
तरेण वाक्यभेदाभावमाहाश्रयेति। एकत्वस्य धर्मत्वा कथं न ह्यं तर्गतत्वमित्याशङ्क्या ह तस्या हीति। भेदाभावोपल
क्षितं स्वरूपमेकमित्युच्यत इत्यर्थः। ननु तथापि तद्ब्रह्मेति कथं प्रधानस्यापि तादृक्कादिति शङ्कते तत इति। ईदृ
ण पूर्वकं स्रष्टृत्वश्रवणकारणस्य चेतनत्वं सर्वेक्षितत्वाच्च सर्वज्ञत्वमित्याशये नाह तदाहेति। ब्रह्मशब्दप्रयोग
मात्रेण कथं जगकारणस्यानवच्छिन्नत्वं निश्चयः संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरत्वाद्ब्रह्मशब्दप्रयोगस्येत्याशङ्क्या ह न संज्ञे

तत्त्वपु तिसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपादने फलाभावादित्यर्थः। किंपरंतर्हीदंवचनं इत्याशं क्वाह किंत्वर्थेति उपक्रमादिना क
 २५ रणस्यानवच्छिन्नत्वप्रतिपत्तेर्न संज्ञा मात्रत्वं ब्रह्मपदस्येत्यर्थः। ब्रह्मशब्दादनवच्छिन्नप्रतिपत्तेः कथमसंज्ञा
 त्वमित्येवार्थिक इति। पुनस्तदित्यादेरयमर्थः। इतोपि प्रधानादिविलक्षणपरं लक्षणं वाक्यमित्याह पुनरिति। त
 द्विजिज्ञासस्वेत्यत्र जिज्ञास्यत्वापदेशादित्यध्याहारः। जगत्कारणस्य जिज्ञास्यत्वापदेशादनवच्छिन्नस्वभावत
 गत्कारणमित्यर्थः। ब्रह्मशब्दप्रयोगोऽप्यमुमेवार्थगतमयतीत्याह नूद्येति। तत्पदेन जगत्कारणमनूद्य ब्रह्मेति
 जगत्कारणे ब्रह्मपदप्रयोगादित्यर्थः। एतावता कथं विलक्षणप्रतिपत्तिस्तत्राह बृहत्पथेति। अस्मिता ब्रह्मे
 त्यत्र सर्वज्ञत्वादेरपि ब्रह्मपदात्प्रतिपत्तिरभ्यभाषिअत्र त्वनवच्छिन्नमात्रप्रतिपत्तिरुच्यते इति विरोधस्तत्राहैक
 मिति। अनवच्छिन्नशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाच्च विरोध इत्यर्थः। सर्वज्ञत्वादेस्वरूपलक्षणत्वा संभवादप्यस्वरूप
 लक्षणं वक्तव्यं न च निरूपयितुं शक्यत इत्याह ननु निरुपाधिकेति। सर्वज्ञत्वादेः सप्रतियोगित्वान्न स्वरूपमित्य
 र्थः। ब्रह्मरेत्वं स्वरूपलक्षणमिति शंकते ब्रह्मेति। बृहत्त्वस्य धर्मिसापेक्षत्वादप्यधर्मिस्वरूपं वक्तव्यं इत्याह न बृह
 त्वेति। निरुपाधिर्घट इति निरपेक्ष इत्यर्थः। स्वरूपलक्षणं तस्मात् शंकते सद्यचेति। सद्यश्च स्पष्टमहासामान्यवाचि

त्वात्तर्यवसानाय व्यक्तिस्वरूपापेक्षणात्तद्वक्तव्यमित्याह नमहासामान्येति विज्ञानव्यक्तिर्महासामान्यव्यंजिकेति
शंकते विज्ञानमेवेति। सुखदुःखादीनामपि ज्ञानभेदेन गुरुणाभ्यनुज्ञातत्वाच्च ज्ञानत्वस्य महासामान्यत्वं ततश्च
तद्व्यंजकं वक्तव्यमित्याह न तस्येति। आनंदस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मव्यक्तित्वाच्चेतस्योघमित्याह तदा हेति। आनंदाद्येवेत्य
आनंदस्य कारणत्वं प्रतीयते न ब्रह्मस्वरूपमिति शंकायां आह नंद एवेति। निरपेक्षोपादानद्वयानुपपत्त्या नंदो ब्रह्म
वेत्यर्थः। अतितोप्यानंदो ब्रह्मेत्याह तथा हीति। आनंदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे ज्ञानस्य गुणत्वमाश्रयणीयं स्वरूपद्वयानुपप
त्त्येति शंकते विज्ञानमिति। ज्ञानानंदयोरितरेतरमभेदात् ज्ञानस्य स्वरूपत्वं युक्तमिति प्रतिपादयितुं विचारमारभते
किं विज्ञानेति इतोपि न गुणगुणिभावनिबंधनं सामानाधिकरण्यमित्याह गुणस्येति। गुणगुणिनोर्मित्रत्वे च
पटादिवद्गुणगुणिभावाभावः अन्यत्वे च प्रतिघटस्येव गुणगुणिभावा संभवः अन्यत्वा न न्यत्वं तु दुर्निरूपमि
त्यर्थः। निर्गुणत्वमुक्तमसहमानः शंकतेऽत्र सर्वेति। इदमस्य गुणवत्त्वनियमादितरथा इव त्वद्वतिः तथा च प्रयो
गः। ब्रह्मगुणवत् इव त्वत्वात्संमतवदित्यर्थः। असिद्धोत्तरयतिमाभूदिति। ममाणाभावो सिद्ध इति शंकते समवा
यिकारणत्वादिति ब्रह्म इव समवायिकारणत्वात्संमतवदिति। असिद्धो हेतुरित्याह नारं मेति। यत्स्वसमवेततया

तत्त्वप्रमाणं भक्तं तत्समवायिकारणं ब्रह्मणश्चानानरंभकत्वादसिद्धिरित्यर्थः। हेत्वंतरमाशंकते उपादानेति। अत्रिचारे
 २६ एतद्व्यतिनगुणादीनामिति। ग्रहणकर्मत्वं ज्ञातत्वं। द्वित्वादिरादिशब्दार्थः। तार्किकमुद्धानंगीकारवादिनः शंका
 मुद्धान्वयतिननिर्गुणमिति। किं सर्वेषां गुणानां गुणवत्त्वमुत्तरेषां चित्वाद्ये गुणानवस्था अनुपलब्धिविरोध
 श्रुत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति अंगुत्यगुणेष्विति तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह तस्मादिति। भवत्वेवं ततः किं मा
 यातमित्यत्र आह तस्माद्विज्ञानेति द्वयं च दृष्टुं च दृष्टव्यत्वे ईदृशत्वालं वनत्ववद्विज्ञानत्वसामान्यालं वनमानंद इ
 त्यर्थः। सर्वज्ञत्वादिधर्मक आनंदविशेषो ब्रह्मेति चेत्तर्हि तस्य गुणवत्त्वं तद्वितीयत्वं च दुर्वारमित्यत्राह तत्र सर्व
 ज्ञेति। प्रपंचोपाधिकतयेति प्रपंचप्रतियोगिकतयेत्यर्थः। समारोपितसर्वज्ञत्वादिमुदासेन चिन्मात्रस्य लक्ष्य
 माणत्वाच्च तेन स गुणत्वं द्वितीयत्वं चेत्यर्थः। विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विज्ञानत्वस्य सत्त्वेऽद्वितीयत्वं व्याह
 रयेत असत्त्वं। न विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं इत्याशंकाह विज्ञानसामान्यमिति। न चानिर्वचनीयत्वेऽपि तस्य
 विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव इत्यपि वाच्यं यद्दत्तममासाशुक्तिरिति वन्मिथ्याभूतस्यापिशब्दप्रवृत्तिनि
 मित्तत्वादित्यर्थः। विज्ञानशब्दवाच्यस्यानिर्वचनीयत्वेन ब्रह्मगुणत्वं ततश्च तत्सामानाधिकरणानुपपत्तिरिति

३७

मुक्तमनुभाषते विज्ञानेति खंडे गौरित्यादौ गुणगुणिभावाभावेऽपि यथा सामानाधिकरण्यं तद्वदत्रापीत्याह
 न विज्ञानेति। औपाधिको वायं विज्ञानशब्द इत्याह विज्ञानप्रयुक्तेति। सामानाधिकरण्यस्य जातिनिवंधनत्वं
 मुक्तमाक्षिपतिसामान्यस्येति। किं गौणत्वमाभासत्वमुत समारोपितत्वं नाद्य इत्याह न मुख्येति द्वितीये विज्ञान
 त्वस्य समारोपितत्वेऽप्यज्ञानविरोधित्वात्तद्वैतस्या विज्ञानशब्दप्रयोग इत्याह तस्मादिति। न केवलमेकस्यां
 वशात्वायां कारणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपाद्यते। किंतु सर्वत्रापीत्याह सर्वेऽप्यपीति॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंस
 परिव्राजकाचार्या खंडानुभूतिप्रत्युपादशिष्येणा खंडानंदमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने द्वितीयसू
 त्रं समाप्तं॥ ॥ पंचमवर्णकं समाप्तं॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

 राम
 ३७

123
2

200

इति

विवरणतल्ल दीपनम्

+